Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Fortid og Nutid

2004
2 ■ juni
Side 1-80

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Det philadelphiske system

Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807

Peter Henningsen

Fortid og Nutid, juni 2004, s. 3-28

Som en følge af den store fattigvæsensreform i København 1799 oprettedes der i 1800 et tvangsarbejdshus i Pustervig for de fattige, der enten ikke ville arbejde for deres fattighjælp, eller som, til trods for hjælpen, fortsatte med at betle. Tanken om, at den fattige skulle arbejde til gengæld for fattighjælp, var ikke af ny dato, men det var til gengæld forestillingen om, at man kunne resocialisere den fattige via tvangsarbejde og indsættelse i et tvangsarbejdshus, hvor han eller hun i afsondret ensomhed og absolut tavshed kunne fundere over sit mislykkede liv og forhåbentlig forbedre sig. Tvangsarbejdshuset var et produkt af Oplysningstidens forestillinger om, at man via systematisk planlægning og genopdragelse kunne omskabe menneskene til patriotiske, fædrelandselskende og kongetro individer – og som alle andre store planer siden hen om menneskelig tvangsforædling led også dette projekt skibbrud.

Peter Henningsen, f. 1964. ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv. Har tidligere bla. skrevet *"Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714-66"* (1993); *"Hedens Hemmeligheder"* (1995); *"Den rationelle bonde"*, Historisk Tidsskrift bd. 100, 2000; *"Den bestandige maskerade"*, Historisk Tidsskrift bd. 101, 2001 og *"Folkekarakter og godssystem"*, Palle O. Christiansen & Inge Adriansen (red.): *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk* (2003).

Som et led i Oplysningstidens store civiliserings- og dannelsesprojekt indgik også det offentlige fattigvæsen. Det var ikke kun landalmuen, der skulle opdrages til lydighed og flid. Det samme gjaldt i lige så høj grad byalmuen – og især de mange fattige, de mange hjemløse og de mange betlere i hovedstaden. Disse grupper opfattedes i 1700-tallets anden halvdel i stigende grad som et moralsk og økonomisk problem, ikke blot i København men i alle større europæiske byer. Det var således en almindelig tendens i perioden, at storbyernes fattige og udstødte skulle "indfanges", mobiliseres og opdrages, især til industriarbejde, financieret af det offentlige, og på denne måde yde en skærv til byens og statens fælles "lyksalighed".[1] Det helt store forbillede udgjorde den nordtyske by Hamburg, hvis "Fattiganstalt" forenede en gennemtænkt fattigvæsensplan med almisse og tvangsarbejde.[2]

København og tiggerne

I årene fra ca. 1771 til 1800 vendte såvel den danske regering som institutionen "Det københavnske Fattigvæsen" sig derfor i stigende grad fra tidligere tiders praksis med blot at uddele en ussel al-

misse og ellers overlade den fattige til sig selv, til i stedet at stille modkrav om arbejde for statens vel til gengæld. Den fattige skulle ikke længere blot glemmes og gemmes væk i baggårdenes og smøgernes usle hummere, men opdrages og forædles til samfundsgavnlig virksomhed via oplæring til flid og "sand lyksalighed".

Som i de fleste europæiske storbyer i tidlig moderne tid levede også de velbjærgede og de forarmede i København nærmest dør om dør. Byen var ikke større, end at armod og fattigdom altid var synligt i bybilledet, og endnu havde de formuende ikke afsondret sig i særlige velhaverkvarterer i storbyernes udkant. Tættest på dette fænomen kom vel i København kvarteret omkring Frederiksstaden og Amalienborg, hvor hovedstadens rigeste befolkningssegment havde deres palæer og huse. Luksus og pragt eksisterede side om side med den dybeste armod og elendighed, og tungt var det for enhver patriot, at se *"nogle Mennesker tumle sig i en afvexlende Kiede af kostbare Forlystelser, og andre at vrie sig i Skarnet, gispende af Nøgenhed og Sult i saa kort Afstand fra Hinanden"*.[3]

Som en konsekvens af den anmassende fattigdom, den megen elendighed og de mange betlere der trængte sig på overalt i byens gader, havde den enevældige majestæt gennem årene (1708, 1771 og 1792) ladet udstede en række forordninger, der skulle komme fattigdomsondet til livs. Først og fremmest ved at fjerne det åbenlyse tiggeri på gaderne ved at gøre det forbudt at betle og forbudt at give til betlere (1708). De gavmilde almissegivere skulle i stedet give deres penge til de offentlige fattigbøsser. Alle nødlidende skulle henvende sig i Konventhuset (også kaldet Silkehuset) i Silkegade, hvor en stående kommission – "Examinationskommissionen" – behandlede deres ansøgning om offentlig almisse. Den fattige skulle altså ikke længere kunne påberåbe sig nød og elendighed, når de af byens "stodderkonger" blev opbragt som betlere. De værdigt trængende kunne til enhver tid henvende sig i Konventhuset og få udleveret almisse – i princippet, altså.

Senere – i 1771 – gjorde man det desuden muligt for den fattige og arbejdsløse, at få "forlagsarbejde" ved Fattigvæsenet – dvs. hjemmearbejde med tekstiler udleveret af Fattigvæsenet. Tanken var – iøvrigt ikke ulig med tidligere – at kun syge, gamle, svagelige og forældreløse børn var værdigt trængende, som kunne tilkomme almisser fra det offentlige, mens alle arbejdsføre, men arbejdsløse, fattige i princippet var dovne løsgængere, der skulle tvinges til arbejde. Eftersom der ikke altid var arbejde at få hos det private erhvervsliv, måtte det offentlige fattigvæsen træde til og skaffe arbejde til disse fattige.[4]

Som pæn eller – som det hed i tidens jargon – skikkelig borger i 1700-årenes København blev man "overtryglet", hvor man gik og stod. I 1790 fortælles det således, at det næsten ikke var muligt at spadsere i de københavnske gader *"uden at belejres af Tiggere"*, og for et skikkeligt menneske var det såre ubehageligt ikke at kunne *"rekreere Sindet ved den mindste Spadseretour, uden at være omgivne af disse grædende Stemmer; og tidlig og sildig at være fulgt af dem, er meget tungt"*.[5] Især en spadseretur i det velhavende Nykøbenhavn kunne, fortælles det i 1791, være en udmarvende oplevelse: "Ved *hver halvtredssindsstyvende Skridt kan han* [fodgængeren] *sikkert vente at blive overtryglet enten af arbeidsføre Fruentimmer med leiede Børn paa Armene, eller af skurvede Drenge, eller af halvvoksne Piger, som knibe de usle Børn de bære omkring, til de skrige, for at bevæge Folk til Medlidenhed*".[6]

Tiggerne lod sig imidlertid ikke nøje med at overhænge folk på gaderne.[7] De

Talrige indberetninger fra 1700-tallet og den første halvdel af 1800-tallet fortæller om de mange tiggere, der drev rundt i byens gader. De kunne til tider være ret ihærdige, og for at slippe af med dem endte det ofte med, at folk ganske enkelt måtte betale sig fri fra deres "overhæng". På flere samtidige illustrationer fra datidens København – f.eks. i Pontoppidans Atlas som her eller på Rach og Egebergs kendte københavnerprospekter, findes der da også ofte tiggere i gadebilledet. Det var i øvrigt et almindeligt forekommende fænomen i alle europæiske storbyer på den tid.

gik også fra dør til dør og tryglede om hjælp, og selv Fattigvæsenets ledende personale, som jo burde være foregangsmænd på området, kunne i et svagt øjeblik lade sig indfange af trygleriet og give efter overfor forbuddet mod at give almisse på gaden. Som assessor Bärens fra Fattigvæsenets "Examinationskommission" ræsonnerede i 1795, så kunne *"selv vi, som ikke burde give noget til den fattige, der overhænger os om en Skilling, ofte (...) gjøre os det Spørgsmål: Men mon det ikke og er mueligt, at dette Menneske kan staae Fare for at døe af Sult?"*[8]

Byens gader nærmest svømmede af tiggere: Afdankede soldater, svagelige gamle, vanføre, krøblinge og hjemløse børn. Ja, hele søskendeflokke, hvis forældre var døde, drev rundt på må og få i byens gader, hvor de fandt ly i baggårde og kælderskakter, indtil en barmhjertig sjæl måske tog dem til sig.[9] Men også de bofaste fattige udgjorde et, i hvert fald moralsk, problem for Oplysningstidens fremskridtsvenlige og socialt bevidste elite. Den oplyste og menneskekærlige borger kunne kun have medlidenhed med de fattige, som levede *"i fugtige, med mephitiske og andre slemme Dunster opfyldte usle Huler"* og som sjældent fik *"reen Luft, leve af tør Mad, Brændeviin, og Noget, som kaldes The og Kaffe, og mangle derhos Bevægelse"*.[10] Det var bla. denne udstrakte medlidenhed med de fattige og vel også en opfattelse af, at de fattige havde et moralsk krav på at modtage almisse fra de bedrestillede, der gjorde det svært at komme betleriet

til livs. At mange opfattede betleriet som moralsk legitimt ses desuden af, at der talrige gange – såvel i det 18. som i det 19. århundrede – opstod større opløb, når politiets vægtere eller betjentene fra Fattigvæsenets Politikommission (oprettet 1792) forsøgte at anholde en betler. I flere tilfælde befriede gadens folk således de anholdte med magt og jog stodderkongerne på flugt med hug og slag.[11]

Det var dog især betlerne og de bevidst arbejdssky elementer, de ledende kræfter i samfundet opfattede som et generende problem. Det var ikke blot en pestilens hele tiden at blive standset på gaden eller opsøgt i hjemmet af betlerne, det var også moralsk forargeligt, at fuldt arbejdsføre mennesker på denne måde drev den af i lediggang. I den senere halvdel af 1700-tallet opstod derfor den tanke, at den fattiges arbejdskraft kunne inddrages til fordel for statens og Fattigvæsenets økonomi. Det var dog i sig selv ikke noget nyt, eftersom Christian 4. tidligere, uden det store held, havde forsøgt sig med et sådant initiativ. Men nu prøvede man altså endnu engang, og de første forsøg med at sætte de fattige i sving gjordes på Almindelig Hospital – lemmestiftelsen for gamle og svagelige fattiglemmer – hvor der i 1769 indrettedes en klædefabrik.[12]

I de første år gik det godt, men da man i 1771 udvidede fabrikken til også at skulle forarbejde fine varer til salg, begyndte det at gå skævt. Fabrikken gav større og større underskud, og i 1777 afviklede man den i huj og hast, hvorved Fattigvæsenet led et betydeligt tab. Fattigvæsenets "kronikør" Henning August fortalte således i 1825, at *"da man fik Øinene aabnede og saae at betydelige Summer vare bortsmeltede, saa tabte Bestyrerne Modet; og istedenfor at lægge en nye og fornuftig Plan, blev Tabet forøget, ved pludseligen at sælge alt ved offentlig Auction i flere Dage efter hinanden, hvorved Varerne gik bort, langt under deres Værd. At Fabrikationen ikke, men Feilgreb i Organisationen og Bestyrelsen af samme, havde fremvirket ufordeelagtige Resultater, det laae saa klart for Øinene."*[13]

Man opgav mao. ikke ideen om, at de fattige skulle arbejde til fordel for Fattigvæsenet. Den fattige burde fortsat genopdrages til arbejde og til at yde en skærv til fællesskabet – til den almene nytte, som var denne patriotiske tidsalders gængse *bon mot*. Denne tankegang var siden de tidlige 1790'ere især blevet fremhævet af J. H. Bärens, en af fædrene bag den store københavnske fattigvæsensreform i 1799, såvel på tryk som i de adskillige indlæg til de nedsatte kommissioner, som han var en flittig forfatter af: Ingen fattig måtte modtage understøttelse uden at yde noget til gengæld, og i det selvsamme øjeblik man søgte om offentlig almisse, skulle man sættes i sving i et arbejdshus. Var man uarbejdsdygtig skulle man også melde sig på arbejdshuset og *"opholde sig der i den nærmere bestemmende Tid. Herved erholdt man Overbeviisning, at dette Almisselem ikke havde Understøttelse Andetsteds, ej heller tiggede"*.[14] Fattigvæsenets direktører skulle heller ikke lade sig nøje med blot at forsørge de fattige, de skulle også "forædle" dem – dvs. opdrage dem til flid og foretagsomhed.[15]

Man havde i 1771 ordnet det således, at den fattige kunne henvende sig på Konventhuset og hente gratis materialer til forskellige former for hjemmearbejde, især uldspind o. lign., men i løbet af 1780'erne og begyndelsen af 1790'erne gik man væk fra de fattiges hjemmearbejde med udleveret materiale og oprettede i stedet et egentligt fabriks- eller industrivæsen ved at lade en række offentlige arbejdshuse indrette i de københavnske sogne. Det første arbejdshus oprettedes i 1787 i Vor Frue

Sogn. Herefter fulgte Helliggejst sogns arbejdshus og Nicolai sogns arbejdshus i 1789, Trinitatis sogns arbejdshus i 1790, Vor Frelser sogns arbejdshus i 1791, Holmens sogns arbejdshus i 1792 og endelig Garnisons arbejdshus i 1800.[16]

Hensigten med disse huse var, at de fattige skulle kunne arbejde under overopsyn og i opvarmede lokaler (om vinteren), ligesom man kunne sikre sig mod det udbredte svind, der tidligere havde fundet sted med de udleverede materialer til forarbejdelse i den fattiges eget hjem. Ved arbejdshusenes oprettelse var der dog ikke noget krav om, at den fattige absolut skulle møde her og arbejde. Man kunne stadig arbejde hjemme, hvis man ønskede det. Med forordningen af 1792 bestemtes det imidlertid, at man først og fremmest ville satse på arbejdshusene, og at den fattige helst skulle indfinde sig og arbejde til gengæld for sin almisse.

Det siges således i forordningen, at *"i de Sogne, hvor der ikke allerede findes Arbeidsanstalter for de Fattige, som nyde Almisse, bør der uopholdeligen drages Omsorg for, at samme tilveiebringes, og saaledes indrettes, at Arbeide ikke maae nægtes nogen, Sognet tilhørende, Fattig, som derom melder sig; men det overlades til Sogne=Commissionen, om den vil anvise ham Arbeide i et dertil indrettet Huus, eller den vil betroe ham Materialierne Hiem, eller paa andre Steder i Byen, ligesom det, efter Omstændighederne, kan findes tienligt"*.[17] Som i alle andre fattiginstitutioner på den tid, bestod dette arbejde i forskellige former for klædemanufaktur. Til arbejdshusene var desuden knyttet en række fattigskoler – friskoler – hvor uformuende forældre kunne sætte deres børn gratis i skole.[18]

Direktørerne i Det københavnske Fattigvæsen opfattede det dog i stigende grad som et problem, at de fattige ikke arbejdede nok for føden. Man klagede over deres dovenskab og ørkesløshed og hævdede, at de fattige levede flot på det offentliges bekostning. I 1795 nedsattes derfor en kommission, der skulle kulegrave Fattigvæsenets økonomiske forhold med henblik på at komme med forslag til en forbedring af hele ordningen, og i 1798 nedsattes endnu en kommission, som skulle indlevere betænkning til kongen om en nyordning af hele det københavnske fattigvæsen under ét. Betænkningen approberedes senere af majestæten det følgende år og trådte i kraft 2. juli 1799. Den nye ordning kaldtes almindeligvis "planen af 1799" eller blot "Fattigvæsensplanen".

Det bestemtes i denne plan, at ingen arbejdsfør fattig måtte tildeles almisse uden at arbejde for den. Kun de gamle og svagelige måtte tilkendes almisse uden at yde noget til gengæld. Det betød på den anden side også, at det offentlige garanterede, at der var arbejde til alle! Fattigvæsenet blev en slags "arbejdsanvisningskontor" for *"sysselsættelse med Ting som Mark- og Havearbejde, Vask og anden Husgerning, Arbejde i og for Kattuntrykkerier og andre Fabrikker osv."* Hertil kom at Fattigvæsenet selv satte arbejde i gang og selv blev arbejdsgiver. Det drejede sig særligt om spind af hør, blår, hamp, uld, bomuld, bind- eller sejlgarnssnoning, strikning, syning, hørhegling og uldskrupning, vævning af grove og linnede varer mv.[19]

Arbejdet kunne foregå på den måde, at den fattige enten arbejdede hjemme eller på et af de ovenfor nævnte arbejdshuse i de københavnske sogne. Nægtede man at arbejde for almissen, eller udførte man dårligt og sjusket arbejde, kunne man straffes. Det samme gjaldt, hvis man fortsat betlede. Gjorde man sig skyldig i disse forseelser, blev man arresteret af den særlige "Fattigvæsenets Politikommission" og retsforfulgt af den

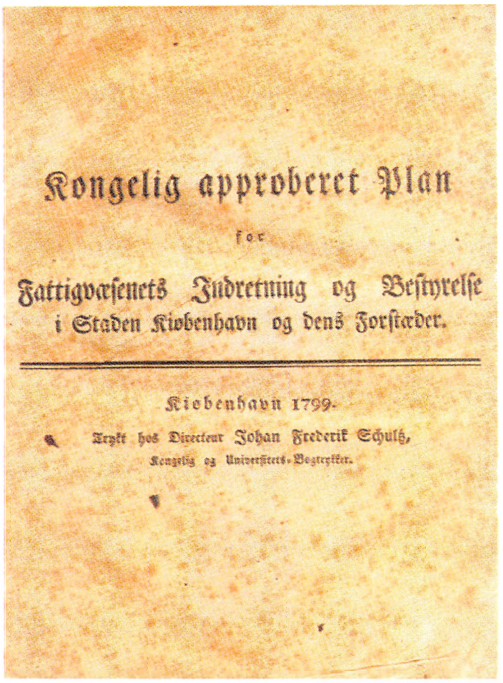

Kongelig approberet Plan

for

Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse
i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder.

Kiøbenhavn 1799.

Trykt hos Directeur Johan Frederik Schultz,
Kongelig og Universitets-Bogtrykker.

Den københavnske fattigvæsensplan fra 1799 var mere eller mindre modelleret over det i samtiden så berømte hamburgske fattigvæsen, hvis anvendelse af arbejdsanstalter og indførelse af arbejdspligt for arbejdsføre fattige var forbilledet for den københavnske plan. Fattigvæsensplanen viste sig imidlertid at være så ambitiøs, at økonomien ikke kunne følge trop. Særligt Napoleonskrigene og englændernes bombardement af hovedstaden i 1807 skabte så mange fattige i byen, at planens storstilede intentioner måtte komme til kort over for virkeligheden (Københavns Stadsarkiv).

særlige "Fattigvæsenets Politiret". Et slags "huspoliti" for Fattigvæsenet, som skulle sørge for at de fattige overholdt de udstukne retningslinier.

Som almissemodtagende fattig i hovedstaden overgik man nemlig til en speciel lovgivning. Man hørte nu under Fattigvæsenets jurisdiktion, og denne havde, om man så må sige, næsten hånds- og halsret over den fattige. Det var grundlæggende et patriarkalsk udtænkt system på linie med de øvrige særlige jurisdiktioner, der eksisterede i enevældens Danmark. Man var under Fattigvæsenets disciplin. I bund og grund en retspluralistisk tænkning, der havde rødder tilbage til feudaltidens standssamfund.

Fattigvæsenets Politikommission og Politiret

Siden fattigvæsensforordningen i 1708 havde man opereret med en undersøgelseskommission, der skulle udspørge de fattige om deres forhold, og afgøre om de kunne gøre krav på offentlig almisse. Fra begyndelsen af 1730'erne bar den navn af "Eksaminationskommissionen", og den fungerede dels som et særligt fattigvæsenspoliti og dels som en særlig fattigvæsenets politiret.[20] Kommissionen holdt til i Fattigvæsenets lokaler i Konventhuset i Silkegade, og den havde, foruden at tilkende almisser til trængende, også til opgave at anklage og dømme *"de groveste Forseelser imod Fattigvæsenets indvortes Orden"*. Dvs. at kommissionen skulle retsforfølge de fattige, som forbrød sig mod bestemmelserne i fattiglovgivningen, og som altså qua deres fattigdom og almissemodtagelse var blevet udskilt fra deres normale borgerlige jurisdiktioner.[21]

Denne særlige fattigvæsenspolitiret eksisterede ved siden af, og uafhængigt af, de øvrige københavnske politimyndigheder og domstole, og under navn af Fattigvæsenets Politikommission og Politiret stadfæstedes ordningen i fattigvæsensforordningen fra 1792 og i 1799-planens tiende kapitel. I 1792 var Johan Hendrich Bärens indtrådt som justitiarius, dvs. som den juridisk lovkyndige, i eksaminationskommissionen, og dette hverv blev ham også pålagt ved gennemførelsen af 1799-planen, hvor

han udnævntes til justitiarius i Fattigvæsenets Politiret. I politiretten residerede Bärens sammen med to assessorer. Bärens repræsenterede Lands-Overretten samt Hof- og Stadsretten, mens de to assessorer repræsenterede henholdsvis landetaten og søetaten. Disse assessorer var dog kun til stede, når den eller de anklagede hørte til en af de to etater. Almindeligvis klarede Bärens sagerne på egen hånd.[22] Han bestred posten indtil sin død i 1813, hvorefter den særlige fattigvæsensret blev nedlagt, og dens forretninger overgik til den almindelige københavnske domstol – Hof- og Stadsretten.

Fattigvæsenets politikommission vedblev dog at bestå med den tilføjelse, at Københavns politimester *"bestandig skal være medlem"*. På denne måde sikrede man sig en vis ensartethed med de to forskellige jurisdiktioner. Netop ensartetheden, eller manglen på samme, havde tidligere været et stort problem med de to sideordnede domstole, ligesom det ofte havde været tilfældet, at de samme personer optrådte som både anklagere og dommere i samme sag.[23] I Bärens' tid som justitiarius i Fattigvæsenets Politiret havde der således ofte været problemer mellem ham og Københavns politimester Hans Haagen vedr. de to jurisdiktioners kompetencer og gøremål.[24]

I perioden fra 1799 til 1813 fungerede Fattigvæsenets Politikommission og Politiret altså uafhængigt, i hvert fald rent principielt, af det øvrige københavnske politi, og det var dette særlige politi, som opbragte betlere – der var i 1808 ansat ni opbringere til formålet – og skred ind mod huslig uorden af forskellig slags, og det var Fattigvæsenets særlige politiret, som dømte de fattige i overensstemmelse med paragrafferne i Fattigvæsensplanens niende kapitel.[25] Ifølge dette kapitel kunne de opsætsige fattige dømmes til tvangsarbejde i det nye tvangsarbejdshus, som man havde til hensigt at oprette. Indtil dette var sket, skulle de indsættes i Københavns Forbedringshus (dvs. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset) på Christianshavn. Allerede året efter, i april 1800, stod det nye tvangsarbejdshus i Pustervig imidlertid klar til at modtage de dømte fattige.

Arbejde og forædling

En drivende kraft i reformeringen af det københavnske fattigvæsen igennem 1790'erne og det første tiår af 1800-tallet var den tidligere omtalte jurist Johan Hendrich Bärens. Bärens var ikke alene som embedsmand dybt involveret i det daglige arbejde med administration og ledelse af talrige sider af Det københavnske Fattigvæsen, men sammen med Chr. Elovius Mangor og Ove Malling også en af de skabende kræfter bag fattigvæsensplanen fra 1799.[26] Bla. var det ham, der havde taget initiativ til skabelsen af det nye tvangsarbejdshus. Såvel i et indlæg i tidsskriftet "Iris og Hebe" fra 1804 som i sin selvbiografi fra 1813 tager han hele æren for tvangshusets oprettelse. I selvbiografien hedder det kort og kontant *"Jeg gav Ideen til Indretningen, og tilfældigvis fik jeg ene den nærmeste Bestyrelse"*.[27]

Siden oprettelsen af arbejdshusene i de københavnske sogne havde det været et generelt problem for Fattigvæsenet, at man ingen sanktionsmuligheder havde haft overfor de fattige, som enten ikke ville arbejde til gengæld for offentlig forsørgelse, eller som arbejdede dårligt og sjusket eller som måske endda fortsatte med at betle, selvom de modtog almisse.[28] Den eneste sanktion man rådede over var nemlig at fratage disse mennesker almissen, men så fik de jo først for alvor grund til at "overhænge" folk på gaderne, og så var man ligevidt.

På den ene side var arbejde til gengæld for almisse ifølge forordningerne fra 1771 og 1792 frivilligt, på den anden side så man gerne, at de fattige ydede noget til gengæld. Dette skyldtes ikke blot, at man gerne ville opdrage almissemodtagerne til arbejdsomhed, men også at Fattigvæsenet i princippet var selvforsørgende. De fattige skulle f.eks. forsørges via de legater og kapitaler, som Fattigvæsenet igennem tiden var blevet tildelt ved arv fra borgerne eller ved at man udlånte beløb af kapitalen til private mod en passende høj rente. Visse bøder eller afgifter tilfaldt også Fattigvæsenet, men alt overvejende skulle man selv sørge for at skaffe kapital nok. Kunne man derfor få de fattige til at arbejde i et af Fattigvæsenets syv arbejdshuse, ville det betyde, at de fattige i virkeligheden forsørgede sig selv, blot med Fattigvæsenet som arbejdsgiver. Når de ikke arbejdede betød det på den anden side, at de blev til en ren udgift, som Fattigvæsenet i virkeligheden ikke havde råd til.

Da man i forarbejdet til den nye fattigvæsensplan arbejdede med den forudsætning, at alle arbejdsføre fattige skulle arbejde for almissen betød det, at man måtte skabe nogle sanktioner over for dem, der ikke ville arbejde. Den endelige løsning blev skabelsen af et tvangsarbejdshus, hvortil Fattigvæsenets Politikommission og Politiret kunne hensætte betlere og fattige almissenydere, som enten vægrede sig ved at arbejde eller på anden måde forså sig mod Fattigvæsenets *"indvortes orden"*. Formålet med det nye arbejdshus var imidlertid også, at fangerne skulle forbedres. De skulle lære, at det var en lykke at arbejde. Ikke blot gavnede man sig selv, men man gavnede også konge og fædreland.

I det hele taget repræsenterede den store fattigvæsensplan et grandiost forsøg på at forædle de lavere sociale klasser gennem systematisk opdragelse og genopdragelse. I planen knæsattes nemlig ikke blot en række nye principper for tildeling af almisse fra det offentlige, men det skinnede også klart og utvetydigt igennem, at man ville benytte hovedstadens fattige børn som deltagere i et stort socialt eksperiment: Skabelsen af et hårdtarbejdende, patriotisk og fædrelandselskende menneske, som ikke alene skulle lære at elske arbejdets

Der eksisterer så vidt vides ingen portrætter af J. H. Bärens. Men på Københavns Bymuseum findes denne mindesten, som i 1833 – 20 år efter Bärens' død – blev opsat på hans gravsted på de fattiges kirkegård på Østerbro. Ved fattigkirkegårdens nedlæggelse blev stenen flyttet til Almindelig Hospitals grund ved Sortedamsdosseringen, hvor dette foto er taget. Stenen blev siden – muligvis da hospitalet blev nedrevet for at give plads til det nuværende plejecenter Sølund – nedtaget og lagt i en kælder. I 1993 blev den afleveret til Bymuseet (foto fra Historiske Meddelelser om København 2. rk. 1. bd., 1923, s. 63).

lyksalighed, men også være i god fysisk form, have en god sangstemme, så man kunne synge fædrelandets pris, og desuden have erhvervet alle for den arbejdende klasse nødvendige skolekundskaber i en af Fattigvæsenets friskoler. Der var tale om et stort opdragelses- og genopdragelsesprojekt med udgangspunkt i det hamburgske fattigvæsens succesrige resultater hermed og i de nyeste pædagogiske og strafferetslige teorier og metoder, udtænkt af folk som Beccaria,[29] Howard[30] og Pestalozzi.[31]

Inspirationen til den store fattigvæsensplan kom dog primært fra det hamburgske fattigvæsen. Her havde man gennem den sidste halvdel af 1700-tallet eksperimenteret med forskellige former for fattigforsorg, og det hamburgske fattigvæsen karakteriseredes almindeligvis som et forbillede for alle europæiske storbyer: Dets *"specielle Bestyrelse er den fuldkomneste, jeg kjender"* fortalte Bärens således i 1799.[32] Den københavnske fattigvæsensplan lod imidlertid ikke den hamburgske meget – om noget – efter i sit ambitiøse anslag. Den i samtiden meget kendte læge Henrich Callisen var således ikke i tvivl om, at den københavnske ordning udgjorde *"Idealet af et fuldkomment Fattigvæsen, som kunde sættes ved Siden af, om det ikke i enkelte Ting overgaaer, den med Rette saa berømte Hamborgske Fattig=Anstalt"*, som jo *"ansees for den første Indretning af dette Slags i Europa"*.[33]

Det philadelphiske system

Hvordan forbedringen og forædlingen af tvangsfangernes mentale habitus skulle foregå, ses dels af det materiale, som blev udarbejdet til brug for den i 1798 nedsatte kommission, og dels i den efterfølgende kommissionsbetænkning, og selvfølgelig i den endelige fattigvæsensplan fra 1799. I den betænkning, som Fattigvæsenets Politikommission indsendte til den nedsatte kommission i 1798 – og som, efter alt at dømme, var udarbejdet af J. H. Bärens, der iøvrigt selv var medlem af kommissionen[34] – fremgår det, at man var inspireret af de nye fængselssystemer, som havde set dagens lys i USA. Først og fremmest drejede det sig om det fængselssystem, som var blevet udviklet i Walnut Street-fængslet i Philadelphia, og som kammerherre og generalmajor Ernst Frederik Walterstorff i 1796 havde beskrevet i en artikel i tidsskriftet "Minerva".[35] I fængslet i Walnut Street benyttede man sig af delvis isolationsfængsling og delvis tvangsarbejde. Korporlig afstraffelse var afskaffet, og fangerne var blevet grupperet og i nogen grad isolerede i et forsøg på at disciplinere og genopdrage dem. Hertil kom, at fangerne var beskæftiget ved tvangsarbejde. Det var meningen at systemet på én og samme tid skulle virke både afskrækkende og reformerende på de indsatte.[36]

Isolationen af fangerne skete ved, at de dels sov i eneceller, og dels arbejdede i store fællesrum, hvor de skulle forholde sig fuldkommen tavse. Dette skulle dels hindre de kriminelle i at have samkvem, der yderligere forværrede deres umoralske karakter, og dels skulle de qua ensomheden og tavsheden drives til at reflektere over deres hidtil dårlige levned og på denne måde komme på bedre tanker. Selvom dette system benævntes *"det philadelphiske system"* lå det langt fra det senere udviklede panoptiske Pennsylvania-system, som man i 1830'erne og 1840'erne herhjemme brugte samme betegnelse om.[37]

I Politikommissionens (Bärens') betænkning hedder det om dette system: *"Det var Nordamerikanerne forbeholden, for Forbrydelser at udtænke, og i flere Aar med Held at bruge en Straf, der med Strænghed foreener Retfærdighed*

og Menneskekierlighed, der bragte de Skyldige til at glemme alle deres gamle Laster og Uvaner, der tiente til at opvække dyb Eftertanke hos Forbryderne over det fordærvelige Liv, de hidtil førte, og derved at virke deres Forbedring, denne enhver Menneskevens første Pligt, der er i den sørgelige Nødvendighed at skulle straffe. Og denne Straf er den Fængselsstraf, især Hensættelse til eensomt Fængsel, som er indført i Philadelphia (...) Committeen, hvis Pligt det blev, at overveie den meest passende Straf for de opgivne Forseelser, maatte naturligviis falde paa den, der kan have de opgivne Fordele, der i America har været brugt med saa megen Fremgang, og der ikke, saavidt vi skiønne, kan medføre nogen Skade, eller have nogen uheldig Indflydelse paa Nationens Tænkemaade. Den synes især anvendelig paa Almisselemmer, hvis moralske Forbedring er saa vigtig for Fattigvæsenets Bestyrere".[38]

Politikommissionen anførte, at det ville være ønskeligt om Københavns Forbedringshus på Christianshavn kunne "*imodtage en Forandring*", således at man kunne få en vis sikkerhed for, at de indsatte ikke blot straffedes, men tillige forbedredes, og vendte tilbage til samfundet som bedre mennesker. Imidlertid måtte man erkende, at det næppe var muligt pga. de økonomiske omkostninger, der i givet fald skulle til. Dette var også grunden til at Politikommissionen ikke direkte anbefalede, at man byggede sit eget "*Straffehus for Betlere og vore Almisselemmer*", men i stedet foreslog at man indrettede nogle værelser og kamre på Vartov og andre steder til isolationsfængsler. Man var overbevist om, at blot nogle få ugers hensættelse i isolation ville bevirke langt større forbedring hos den indsatte end mange uger i Forbedringshuset på Christianshavn, "*saalænge dette ikke kan imodtage nogen passende Forandring*".[39]

I forslaget til, hvordan betlere og fattige forbrydere skulle straffes for brud på Fattigvæsenets "*indvortes orden*", foreslog man dernæst, at en betler skulle sættes i isolationsfængsel fra fire dage til fire uger første gang han blev opbragt; anden gang fra otte til 14 dage, men denne gang på vand og brød alene. For tredjegangsforseelse skulle betleren sendes i Københavns Forbedringshus fra seks måneder til to år. For hver efterfølgende gang ville straffen blive fordoblet i forhold til sidste dom. Og det var ikke kun voksne, forhærdede betlere, der skulle udsættes for det "*ensomme Fængsel*". Børn mellem 12 og 15 år skulle også smage kosten, om end i kortere tid. For trediegangsforseelse skulle de dog ikke i Forbedringshuset, men i stedet have en omgang klø med tampen og derefter af Directionen "*hensættes (...) et eller andet Sted til Arbeide under stræng Bevogtning*". Børn under 12 år kunne nøjes med en omgang ris.[40]

Da den nedsatte kommission i maj 1799 indgav sin endelige indstilling til kongen havde Bärens' oprindelige forslag gennemgået en ændring, men intentionerne bag er de samme: Betlerne skal ikke blot straffes, de skal forbedres, og derfor skal de sættes i isolationsfængsel, således at de i kontemplativ ensomhed kan gennentænke deres slette levned og komme på andre tanker.

Den væsentligste ændring i forhold til Politikommissionens oprindelige forslag fra 1798 er, at kommissionen eksplicit ønsker sit eget tvangsarbejdshus. Man vil ikke i den endelige indstilling lade sig nøje med enkelte værelser på Vartov og andre steder. Heller ikke Forbedringshuset på Christianshavn finder man formålstjenligt, eftersom denne anstalt foruden opbragte betlere også husede forbrydere "*af andre Slags*", og da det ikke var muligt i Forbedringshuset at adskille betlerne fra de mere hård-

kogte typer var en anden "*Behandlingsmaade*" ønskværdig, især da der blandt betlerne også var mange børn og gamle mennesker, "*der ikke have Kræfter eller Duelighed til det Arbeide, som Forbedringshuset kan være tient med*". I hvert fald havde direktøren for Forbedringshuset i 1786 klaget over, at man tabte ved de indsatte betlere, "*der ikke vare fuld Arbeidsføre*".

Der var altså gode grunde til, at Fattigvæsenet skulle have sit eget tvangsarbejdshus, og det så meget mere, som erfaringer fra det hamburgske fattigvæsen viste, at det havde en gavnlig indflydelse på betlere at blive holdt isoleret fra de "rigtige" forbrydere. Desuden ønskede kommissionen sit eget tvangshus således, at man kunne straffe indskrevne fattige, når de forbrød sig mod Fattigvæsenets reglementer og øvrige regler. Det var trods alt for småt til at ulejlige politiet med.

Med et tvangshus kunne man straffe dem med tvangsarbejde og lære dem på den hårde måde, hvad det krævede at være en god medborger. Man afviste også den traditionelle måde at afstraffe de ulydige på – dvs. ved at tugte dem på kroppen – da man ikke mente, at det passede sig på voksne mennesker, der selv havde denne husbondmyndighed over egen husstand. Det var simpelthen upassende.[41]

Der var mao. ingen vej udenom en tvangsarbejdsanstalt: "*Saaledes er for en Stat, som alvorligen tænker paa sine Fattiges hensigtsmæssige Forsørgelse og Dannelse, en rigtigen organiseret Tvangsarbejdsanstalt en uundgaaelig Fornødenhed. Den staaer imellem Fattiganstalt og Tugthuus, i Midten af begges Hensigt og Virkekreds (...) og* [den vil] *gjøre det muligt for Fattigvæsenet, saavel at forsørge, som at forædle de Fattige*".[42]

Argumentationen for et tvangsarbejdshus hentedes, ligesom i Politikommissionens forslag, fra det philadelphiske eksempel i Nordamerika. Ja, faktisk er forslaget direkte overført fra Politikommisionens (og dermed Bärens') indstilling fra 1798. Nogle ændringer er der dog sket, ikke mindst er der tilkommet det argument, at et tvangsarbejdshus for Fattigvæsenet, indrettet efter "*det philadelphiske system*", kan fungere som et pilotprojekt, som det øvrige danske fængselsvæsen til sin tid kan blive reformeret efter:

"*Det er bekiendt, at man i Nordamerika har i de senere Tider, for alle slags Forbrydere, indrettet et Forbedringshus, hvor alt er indrettet til, ved Ensomhed, Orden, Arbeide, Renlighed, og sund, skiøndt simpel, Føde, at lede det vildfarende Menneske til Eftertanke, og til at kiende Fordelene af Sædelighed og Arbeidsomhed. Maaskee kunne lokale Omstændigheder have bidraget til, at denne Indretning, og det derefter forandrede Straffesystem, der, hvor den først er anlagt, har havt de gode Virkninger, som derom hidtil ere bekiendtgiorte; og maaskee kunde det altsaa være betænkeligt, uden at oppebie flere Aars Erfaringer, og uden at have nøiere sammenlignet alle Omstændigheder, at anvende betydelig Bekostning paa at gjøre saadan Indretning, saa almindelig og vidtomfattende her, som den er det, i hin nye fremkomne Stat. Men at forsøge i det mindre, for at tilveiebringe nogen Erfaring om, hvorvidt det sande Gode, som paastaaes at være sporet ved forbemeldte nye Straffesystem, kunde giøres mueligt ogsaa her, synes at fortjene Opmærksomhed; og saadant Forsøg kunde uden Tvivl bedst giøres ved Fattigvæsenet, hvor Mildhed i Straf passer sig med de Forseelsers Natur, som ved Fattigvæsenet komme under Betragtning, og hvor Tvangsarbeide for den Lade og Modvillige neppe nogensinde vil kunne undværes*".[43]

Det formuleres mao. eksplicit, at tvangsarbejdshuset skal oprettes som et forsøg, der skal demonstrere om det

På Gjeddes kort over København fra 1761 ses den bygning, der i 1800 blev indrettet til tvangsarbejdshus. Komplekset lå i det område, som nu udgør Hauser Plads, dvs. lige over inskriptionen "Pustervig". På dette tidspunkt var anlægget imidlertid kun tofløjet. Det senere tvangsarbejdshus blev indrettet i den sidefløj, som kammerherre P. F. Suhm lod bygge og indrette til bibliotek. Suhm tilføjede desuden to porthuse (Københavns Stadsarkiv).

philadelphiske system kan overføres fra Nordamerika til andre stater. Der er således sket et tydeligt skred fra det første forsigtige ønske i 1798 om værelser i Vartov mm. og til opførelsen af en helt ny forvaringsanstalt, anlagt efter nye og revolutionerende principper, der kan virke som pilotprojekt for en kommende reformering af hele det danske fængselsvæsen. At Fattigvæsenets nye fængsel var en særlig velegnet arbejdsmark for forsøg med forbedringshuse skyldtes, at Fattigvæsenet *"i sin Fremgang imod ørkesløse og modvillige Fattige, bør have"* det formål *"heller søge at forbedre, end at straffe"*.[44] Da det var meningen, at tvangshuset skulle fungere som et pilotprojekt betød det også, at huset *"rimeligvis vil gaae ind, naar det almindelige* [dvs. et nyt almindeligt forbedringshus for alle kriminelle] *er opbygt, hvilket Regjeringen har befalet indrettet efter samme Plan"*. Der var altså i udgangspunktet tale om et midlertidigt projekt.[45]

Planen må være faldet i Danske Kancellis – og kongens – smag. I hvert fald blev den approberet 1. juli 1799 og indgik derefter i den færdige fattigvæsensplan fra 2. juli 1799. Dog skærpede Danske Kancelli strafudmålingen i forhold til Politikommissionens forslag (direktionens indstilling beskæftigede sig ikke hermed): Hvor kommissionen havde foreslået, at en opbragt betler første gang blev indsat i isolationsfængsel fra fire dage til otte uger, anden gang fra otte til 14 dage på vand og brød alene, og for trediegangsforseelse blev overgivet til Køben shavns Forbedringshus fra seks måneder til to år, bestemte kancelliet, at betlerne første gang de opbragtes, blev sat i tvangsarbejdshuset fra en til tre måneder, anden gang fra tre til seks måneder og tredie gang fra seks måneder til et år. For hver efterfølgende gang, tiggeren blev opbragt, blev hans straf fordoblet i forhold til den seneste straf, han havde modtaget.[46] I modsætning til kommissionsforslaget nævntes isolationsfængsel ikke. De nærmere bestemmelser herom overlod man til det interne fængselsreglement.

"Gaarden no. 73 i Pustervig"

Det nye tvangsarbejdshus blev placeret i Pustervig nr. 73 – der, hvor den nuværende Hauser Plads ligger – i umiddelbar nærhed af Trinitatis Arbejdshus i Aabenraa. Det store bygningskompleks havde tidligere tilhørt "gentleman-historikeren" og naturaliesamleren Peter Frederik Suhm, som i øvrigt havde været en af Bärens' velyndere. Selve tvangsarbejdsanstalten fik til huse i den bygning, hvor tidligere Suhms store bibliotek havde ligget,[47] mens de øvrige fløje husede badstuer, politiarrester, spisestuer, forrådskamre, sovestuer, kontorer og boliger for forstander og portner med familier. To etager i den ene sidebygning var forbeholdt forsamlingslokaler for Fattigvæsenets Direktion, ligesom Fattigvæsenets bogholder og kasserer samt Fattigvæsenets Politiret holdt til her.[48]

At en fornem videnskabsmands bibliotek blev ændret til en arbejdsanstalt anfægtede ikke Bärens. Tværtimod: "*Danmarks Suhm skulde hisset glæde sig over, at det Tempel, han her forlod, indrettet til Europas første philadelphiske Tvangsarbeidshuus, skulde bidrage til Held for den Stat, af hvilken han havde saa umiskjændelige Fortjenester*", udtalte Bärens senere om arrangementet.[49]

Gården blev erhvervet i juli 1799 for 24.922 Rdlr. og 85 Sk. Dertil kom ombygningen og indretning til fængsel, som beløb sig til en sum af 11.102 Rdlr. og 79 Sk. Endelig brugtes der 2847 Rdlr. og 21 Sk. til anskaffelse af inventar.[50] Huset stod klar til brug i april måned 1800, og var beregnet til at huse 40 mandlige og 60 kvindelige fanger på samme tid. Hertil kom, at der indrettedes 15 "*ensomme fængsler*" – dvs. isolationsceller – i den østlige sidefløjs parterre. Man ordnede det også således, at "*Indretningen kunde udvides i Tiden*".[51]

Det var Fattigvæsenets politikommission, som skulle have det overordnede opsyn og ansvar for den nye indretning. Kommissionen skulle således fungere som "*speciel Direktion for Stiftelsen*". Den daglige ledelse af huset varetoges af en fastansat forstander og en såkaldt "*daghavende Direktør*". Hermed mentes, at alle medlemmer af fattigvæsenets samlede direktion skulle skiftes til at have det daglige tilsyn i tvangshuset – en dag ad gangen – hvor de skulle fungere som kommunikationsled mellem direktionen og forstanderen.[52]

Som faste ansatte på anstalten fungerede en forstander, en kvartermester, en "læremoder" og en portner med medhjælpende hustru. Forstanderen havde til opgave at føre det daglige tilsyn, holde regnskab og styre økonomien med hensyn til bespisning og vask. Bla. skulle forstanderen holde opsyn med at fangerne fik den reglementerede kost, hvilket næppe har faldet ham vanskeligt eftersom Rumfords suppe var den eneste ret på menuen.[53]

Under forstanderen sorterede kvartermesteren, som skulle holde opsyn med fangerne, såvel de mandlige som de kvindelige. Han skulle desuden være kyndig i det arbejde, som udførtes i huset, således at han kunne undervise heri, særlig i uldplukning, uldspind og værkplydsning. Til hjælp havde han en "læremoder", hvis særlige opgave var opsynet med de kvindelige fanger. Hendes opgaver var ellers de samme som kvartermesterens (som hun i øvrigt var gift med). Til sidst kom portneren og hans hustru, der sørgede for fangernes "*Rensning*".[54] Portneren skulle også feje gården – eller gårdene, for gårdspladsen var opdelt, således at kønnene kunne holdes adskilte.[55]

De fattige som blev indsat i Tvangsarbejdshuset blev indsat ved resolution, truffet af Fattigvæsenets direktører

og forstandere. Det drejede sig i reglen om fattige, der havde gjort sig skyldige i *"Uhørsomhed og Trodsighed imod Foresatte, Drukkenskab, Uforligelighed, Modvillighed til Arbejde, slet Opførsel, af Forældre mod Børn, og af Børn imod Forældre, raa Materialiers Skjødesløse Behandling under Forarbejdningen, betroede Varers, eller Arbejdsredskabers Forvandskning, og anden, offentlig eller huuslig, Uorden eller Udyd"*. Når en fattig almisssemodtager havde gjort sig skyldig i én eller flere af disse forseelser, bemyndigedes direktionen til at *"bestemme og iværksætte Straffe, som bestaae i offentlige Irettesættelser, Afbigter, eller Hensættelse i Tvangsarbejdshuset indtil i fire Uger"*.

Gjorde en fattig sig imidlertid skyldig tre gange i ovenstående forseelser overgik sagen til Politiretten for Fattigvæsenet, som herefter skulle straffe den formastelige på samme måde, som *"for igientaget Betleri"*. Dvs., at den fattige skulle indsættes i isolationsfængsel.[56] En anden kategori af fattige, som uden diskussion blev indsat i Tvangsarbejdshuset, var betlerne. Det gjaldt både betlere, der ikke var indskrevet som fattige og betlere, der allerede var indskrevet og derfor også modtog almisse.[57]

Ankomst til Pustervig

Når den fattige kom til Tvangsarbejdshuset første gang blev han eller hun – der var mange indsatte kvinder – straks sat i gang i *"Arbeidsstuerne"*. Var der derimod tale om anden gang skulle den fattige, ifølge tvangshusets interne reglement, tilbringe en fjerdedel af den tid, han/hun var indsat, i isolationscelle, og isolationen indledtes omgående. Først derefter blev den fattige indladt på arbejdsstuerne.

Når de fattige ankom til Pustervig skulle de først gennem rensningen, som portneren og hans hustru stod for. De skulle kæmmes og barberes og iføres stiftelsens reglementerede klæder. Deres eget tøj blev vasket, lappet og syet og lagt væk så det var klar, når de med tiden blev løsladte. Herefter blev de fremstillet for den daghavende direktør og for forstanderen. Disse gennemgik nøje hvorfor og af hvem (Politiret eller fattigvæsensdirektion) den fattige var indsat, og de medfølgende papirer førtes til protokols af forstanderen. Hver indsat havde sin egen *"Folio"* i protokollen, *"efter Løbenummer, der begynder med No. 1 ved hver 1ste Januar; og hvori deres fulde Navne, Alder, hidtil havde Næringsvej, deres Forseelse, og Tiden, de ere indsatte paa, omstændeligen anføres"*. Denne procedure havde til formål, *"at give en fuldstændig og oplysende Forklaring om enhver enkelt Fange, om hvad han har fortient og kostet, hvad han har bragt ind med sig, og saaledes er berettiget til at tage ud med sig af Tvangshuset, om hans Forhold sammesteds, kort, om alt hvad der er hendet ham"*.

Efter protokolføringen blev den fattige eksamineret om hvilken slags arbejde han var bedst egnet til, hvorefter den daghavende direktør og forstanderen besluttede om den indsatte skulle sættes til uldspinding, skrupning og pilning eller hørspind og strikning. Beslutningen førtes selvsagt til protokols. Dernæst oplæste man tvangshusets reglement for den indsatte. Fangen blev advaret og formanet om at opføre sig ordentligt og på denne måde skaffe sig et godt skudsmål, når han til sin tid blev løsladt. Havde man et godt skudsmål, ville Fattigvæsenet nemlig tage hensyn hertil, hvis den fattige senere søgte om offentlig understøttelse. Når dette var overstået, blev fangen ført til sin isolationscelle eller til arbejdsstuen. I sidste fald blev han eller hun sat under kvartermesterens eller læremoderens *"Opsigt og Anførsel"*.[58]

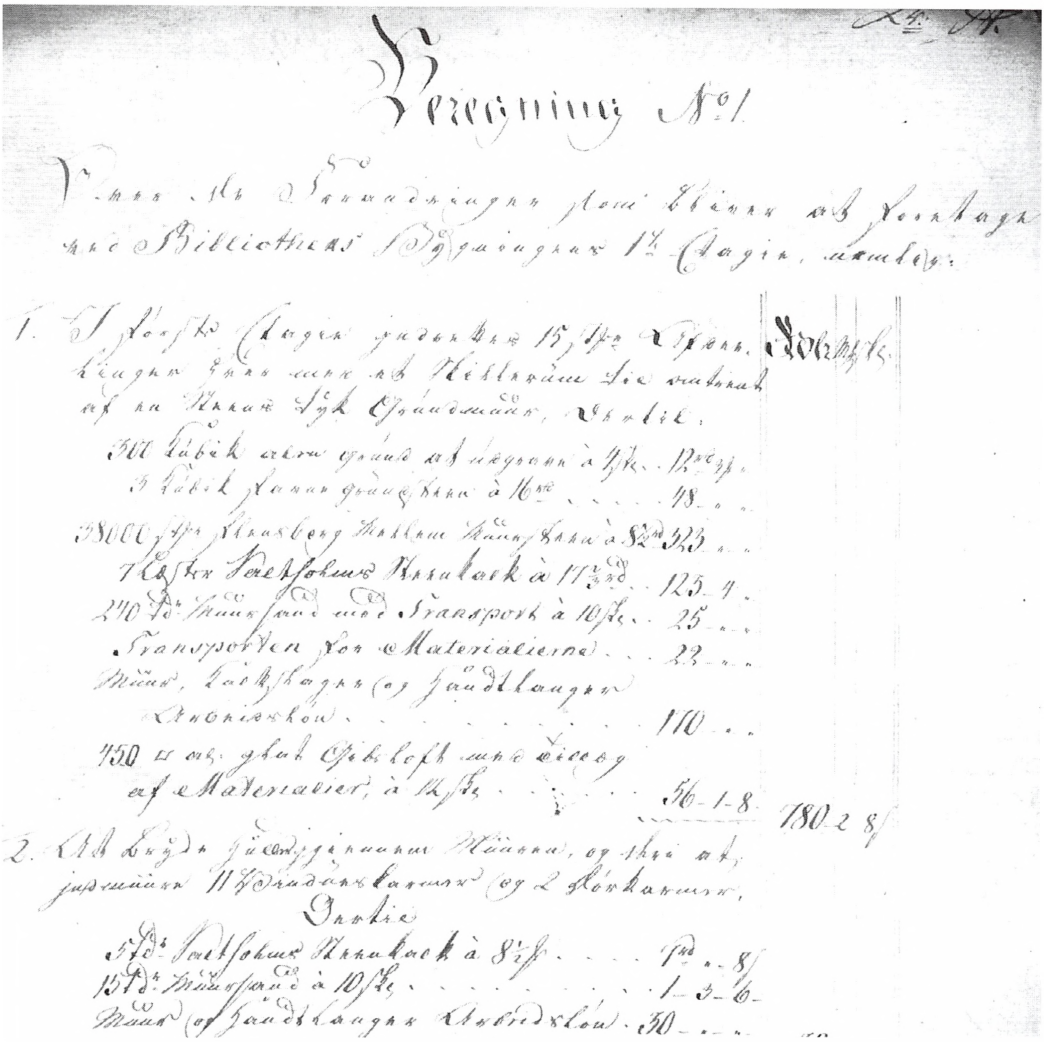

Suhms biblioteksfløj blev ombygget til tvangsarbejdshus under ledelse af stadsbygmester Meyn i 1799-1800. På billedet ses det overslag, som murermester Lange indleverede til Fattigvæsenet i 1799. Det øverste punkt vedrører bygningen af "de ensomme fængsler": "I første Etagie indrettes 15 Stkr. Afdeelinger hver med et Skillerum til omtrent af en Steens tyk Grundmuur...." Det samlede beløb for indrettelse af 15 isolationsceller lød på 780 Rdlr. 2 Mk. 8 Sk. (Københavns Stadsarkiv).

I det ensomme fængsel

Isolationscellerne lå som nævnt i Tvangshusets nederste etage (parterret), men stadig over jorden. Cellen var 53½ kvadratfod i længden og bredden (5,3 kvadratmeter), og 8½ fod i højden (2,67 meter). I den side, der vendte ud mod gården, var der foroven et langt smalt vindue, som udefra var forsynet med "*Kasse og Klap*", således at den fængslede ikke kunne se ud, og således at man efter ønske kunne lade mere eller mindre dagslys slippe ind i cellen. Nogle fanger

skulle straffes med totalt mørke, andre med stærkt lys – alt efter deres gemyt. Da eksperterne imidlertid ikke kunne blive enige om, hvorvidt lyst eller mørkt fængsel var at foretrække, havde Bärens af frygt for at fangerne skulle blive sindssyge af mørket, bestemt at alle fanger skulle sidde i *"lyst ensomt Fængsel"*. Man havde nemlig afprøvet det mørke fængsel et stykke tid og fundet, at *"de, som længe have siddet i mørkt ensomt Fængsel, i det mindste en Tid lang have været øre i Hovedet"*.

Også udluftningen styredes med *"Kasse og Klap"*-systemet. I cellen var der en sovebriks med madras og hovedpude, begge stoppede med halm, ét uldent tæppe om sommeren og to om vinteren. To lagener, en fejekost, hvormed den indsatte skulle holde cellen ren, et håndklæde og en kam. Til hver celle hørte et lokum af sten, hvori var nedsat et bækken, som kunne tømmes fra gangen, således at man ikke behøvede at komme ind i cellen til den indsatte. På celledøren var indrettet et såkaldt *"Skud"*, hvorpå maden, der serveredes i et spisekar af blik, samt vand til at drikke og vaske sig med, blev sat og drejet ind i cellen, uden at man enten behøvede at åbne døren eller kontakte isolationsfangen. Om vinteren klaredes cellernes opvarmning af en række kakkelovne, placeret i gangen uden for cellerne, hvor varmen blev ledt ind i den enkelte celle via *"jerntraller i Dørenes Nederfyldinger"*.

Opsynsfolkene skulle sørge for, at de indsatte forholdt sig stille og rolige. Ingen måtte, uden Politikommissionens udtrykkelige tilladelse, tiltale de indsatte. Hvis de indespærrede var urolige og støjende blev de straffet med yderligere tids isolering.[59] I september 1802 havde den indsatte Matthias Wechhardt således *"støyet og bandet i det eensomme Fængsel"* og da forstanderen formanede ham at være stille, truede han denne med *"knuppede Ord"*. Som daghavende direktør forlængede J. H. Bärens derfor hans tid i enecelle med to dage. I oktober, hvor Wechhardt stadig sad i det ensomme fængsel, var isolationen muligvis steget ham til hovedet. I hvert fald støjede og bandede han igen, og da han af portneren blev anmodet om at forholde sig i ro *"anstillede han sig rasende og løb Hovedet imod Væggene og Døren og desuden truede han at naar han engang blev løsladt skulle han udøve Vold saavel imod Portneren som imod Huset"*. Denne gang takserede Bärens ham til 14 dage mere i enrum.

I begyndelsen af november var den atter gal med den stadigt isolerede Matthias Wechhardt. Nu havde han ført samtaler gennem væggene i isolationscellen med den ligeledes indespærrede Martha Kirstine Jensen, hvorfor Bärens forlængende hans fængselstid med endnu otte dage. Herefter holdt Matthias sig klogeligt i ro, men kort efter han i november var kommet ud, røg han ind igen, denne gang fordi han ikke ville stå op om morgenen *"uden at Mesteren maa tvinge ham dertil"*. I denne omgang fik han ensomt fængsel i seks uger og to dage. I alt sad Matthias stort set uafbrudt i ensom arrest i 13 uger og seks dage – over tre måneder i et stort set uopvarmet rum på omkring fem kvadratmeter i den kølige efterårstid. [60]

Den forlængede straf fastsattes altid af Politikommissionen efter forstanderens indstilling. I isolationscellen måtte fangen ikke arbejde. Han skulle holdes ledig, således at han til sidst ville lære at skønne på arbejdets velsignelser. I det ensomme fængsel skulle de fattige kort sagt *"lære at skjønne paa Fordelene af at leve i Selskab, paa Behageligheder af at arbejde; de skulle, frie fra det ensomme Fængsel, arbejde med Lyst, og derved fortjene mere baade for Stiftelsen og sig selv"*. Ja, det var meningen, at han ligefrem skulle tigge og bede om at få lov til at arbejde og bringes til at indse, at arbej-

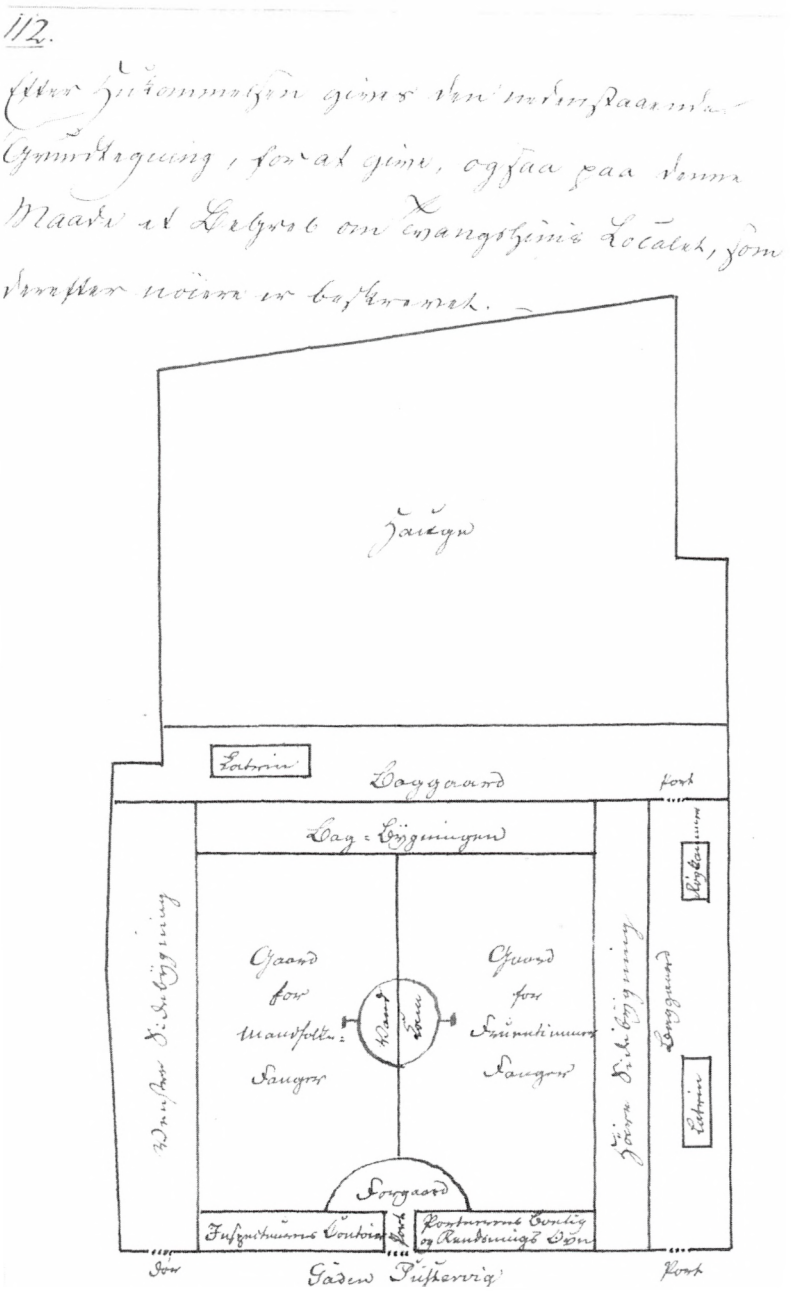

Bogholder Henning Augusts skitse fra 1832 over Tvangsarbejdshuset. På tegningen ses såvel Suhms biblioteksfløj som de to ny portbygninger. Tvangsarbejdshuset lå i den højre sidebygning, som i parterret rummede isolationscellerne. De øvrige bygninger rummede Fattigvæsenets administrationslokaler samt Fattigvæsenets Politiret- og Politikommission. Gårdspladsen var opdelt i to adskilte afdelinger, en for mænd og en for kvinder. I højre portbygning boede portneren og hans familie, mens inspektøren havde sit kontor i den venstre (Københavns Stadsarkiv).

de var en velsignelse, ikke en straf:

"De skulle ønske Arbejde, og naar dette da gives dem, efterat den ensomme Fængslestid er ude, vorde arbejdsomme, hvis de forhen vare dovne, eller og arbejde med fordoblet Kraft, hvis de forhen vare arbejdsomme; de skulle i Fremtiden ved Arbejdsomhed vorde lykkelige, for sig

selv og det Offentlige nyttige Mennesker. Ved ikke at arbejde skulle de have Tid til, ja saa at sige paa en Maade nødes til at overtænke deres forrige Liv og Levnet, og saaledes forbedres. Endelig skulle de ved ikke at arbejde kjede sig uden Maade, og derved tillige straffes for begaaet eller huslig Uorden". Opførte den isolationsfængslede sig eksemplarisk kunne der dog i undtagelsestilfælde gives tilladelse til, at han eller hun fik lov til at komme op på arbejdsstuen og arbejde sammen med de andre, dog fortsat i fuldstændig tavshed.[61]

Når man var blevet indsat i tvangsarbejdshuset måtte man selvfølgelig ikke forlade det. Man måtte heller ikke få besøg af nogen slags. I tilfælde af, at en fange skulle modtage en vigtig besked, måtte man henvende sig til forstanderen, som derpå gav den pågældende meddelelsen. I tilfælde af, at en indsat og en person udenfor huset absolut måtte tale sammen, var det kun Politikommissionen for Fattigvæsenet, som kunne give tilladelse hertil, *"og samtalen maa da foregaae i Forstanderens Nærværelse og i hans Paahør*".[62]

Skulle nogen fremsætte ønske om at bese huset og dets indretning, kunne man få tilladelse hertil hos Politikommissionen. Besigtelser og omvisning kunne ske søndag formiddag og helst mellem kl. 11 og 12, hvor *"Enhver kan uden speciel Tilladelse faae hele Indretningen at see*". Det var vigtigt at gøre reklame for det nye, ligesom bestemmelsen tilgodeså Oplysningstidens idealer om åbenhed inden for forsorgsvæsenet: *"En af Kommissionens Medlemmer, eller Forstanderen, er sikkert tilstede, for at omvise, meddele al den Underretning, som forlanges, og modtage de Bemærkninger, hvilke en og anden maatte gjøre. Kommissionen ønsker, at Indretningen maatte kjendes i sin hele Detail, og naae den højeste for Menneskeværk muelige Fuldkommenhed. Derfor blev denne Bestemmelse til*". Besøg på antalten skulle dog heller ikke ske for ofte, det var trods alt meningen at det skulle være en straf for de indsatte *"at see Mennesker saa sjeldent som mueligt*".[63]

En del af forbedringsstraffen gik bla. ud på, at fangerne skulle lære om renlighed og hygiejne. Derfor skulle der holdes streng orden i bygningen. Hver morgen blev både arbejds-, spise- og soverum fejet og støvet af. I arbejdsstuerne blev gulvet renset flere gange dagligt for *"Flok og Støv*". Det var fangerne som stod for rengøringen *"efter Tour*" og arbejdet fandt sted, straks man stod op, og mens de andre vaskede sig. Én gang ugentligt blev der foretaget en grundigere rengøring med vask. Frisk luft skulle der også til: Værelserne var konstant udluftede, eftersom vinduerne stod åbne om natten og *"på de tider, naar der spises, og ellers saa ofte det findes nødvendigt*". Én gang om året skulle alle rum hvidtes.

Ved indsættelsen i Tvangsarbejdshuset blev fangerne renset for utøj og anden urenlighed *"og holdes omhyggelig rene saalænge de ere der*". Derfor måtte heller ingen indsat komme på arbejdsstuerne, før de havde badet, før de havde fået redt deres hår og før de *"fra Top til Taa ere afførte deres egne, og iklædte Husets Klæder*". Skulle en enkelt vask ikke kunne klare skidtlaget i første omgang, måtte de blive på rensningsanstalten indtil de var rene.[64] Hygiejnen stod i alle tilfælde i højsædet. Fangerne skulle have rent linned hver ottende dag, rene lagener hver fjortende dag (hvis det behøvedes), og de uldne strømper og klæder samt sovemadrassernes sejldugsvår skulle udluftes, vaskes eller renses i ovn, så ofte det var nødvendigt.[65]

Vigtigst af alt var dog arbejdet og den absolutte tavshed: *"Tavs Rolighed maa strengt overholdes. Ingen slags Støj, Latter under Arbejdet, og de nødvendig-*

ste Samtaler uvedkommende Snak, end mindre Sværen, Banden, letsindige Fortællinger, Skjælderi, forhaanende Bebrejdelser af den ene imod den anden, maae derfor taales i Arbejdshuset. Forseelser af denne Natur straffes Sædvanligen med ensomt Fængsel".

I Arbejdshuset var søndagen heller ingen hviledag. Der blev ganske vist holdt prædiken for fangerne, men "*uden for den Tid (...) staaer det i enhvers frie Villie at foretage det for Søgnedage bestemte eller andet nyttigt Arbejde, men ledig maa ingen være*". Arbejde var altså på den ene side frivilligt, men på den anden side måtte man ikke være uvirksom. Religionen synes dermed ikke at have spillet den disciplinerende rolle, som ellers var så altafgørende i de i 1850'erne nyopførte forbedringshuse i Horsens og Vridsløselille. Tvangshuset i Pustervig var et gennemført sekulært projekt i Oplysningstidens klassiske rationalistiske ånd.

Tvangshusets indvortes orden

En gennemgang af den eneste bevarede politikommissionsprotokol fra Tvangshuset i Pustervig (1802-07) afslører, at det ikke var de store fejltrin der skulle til, før man "nedsattes" i ensomt fængsel. De mest almindelige overtrædelser af husordenen udgjordes af skænderier og mindre slagsmål mellem de indsatte, af dovenskab og sjuskeri med arbejdet og ved opsætsighed mod institutionens personale. Moderat sygdom var heller ingen undskyldning for ikke at arbejde: Dorthea Maria Böhm var f.eks. ofte af kvartermesteren blevet beskyldt for at være doven. Det undskyldte hende dog, noterede forstanderen i protokollen, "*at hun er meget svag, har meget daarlige og fnattede Been med stærke Smerter forbundne*". Bärens idømte alligevel Dorthea to dages ensomt fængsel.[66]

Også brud på princippet om absolut tavshed medførte indsættelse i ensomt fængsel. Det siger sig selv, at det må have været mere end almindeligt svært at opretholde fuldstændig tavshed på arbejdsstuer med 40-60 arbejdende mennesker. Men sladder og snak blev uundgåeligt straffet, om ikke omgående, eftersom de skyldige ofte blev advaret adskillige gange før hammeren faldt, så dog altid på et eller andet tidspunkt. Havde man smuglet snus eller skråtobak ind i huset, stjålet fra de andre indsatte eller fra personalet, medførte også dette omgående straf i form af ensomt fængsel. Det tolereredes heller ikke, at de indsatte tissede i sengene, hvilket faktisk skete ganske ofte. Det fremgår flere steder i protokollen, at meget af al dette sengevæderi skyldtes, at fangerne hellere ville lade vandet i køjen end stå op og forrette deres nødtørft ude i de kolde nødtørftsrum.

Men selv i tilfælde, hvor det tyder på, at sengevæderiet ikke skyldtes vægring ved at stå op, faldt der straf: I februar 1802 gik det således ud over Hans Chr. Madsen, "*der i de sidste 2de Nætter har pisset i Sengen om Natten, men er overbevist om at det er ingen Naturfeil, da han ikke har gjort det før*". Bärens takserede denne brøde til to dages ensomt fængsel. I Marts samme år "*pissede*" Peter Wegner, Wilhelm Ludvigsen og Johan Henrik Glaube i køjerne. Wegner straffedes ved at miste sin aftensmad i to dage, mens de to sidste – der kun var drenge og tidligere havde "*været straffet for samme Art Forseelse*" dømtes til henholdsvis nedsat kostration i 14 dage og otte dages ensomt fængsel.[67]

Mens det i de første år efter tvangshusets oprettelse kan virke temmeligt vilkårligt, hvor lang tid de forskellige straffedes med ensomt fængsel, tegner der sig med tiden et mere fast system, hvor de mindre forseelser straffedes med ned-

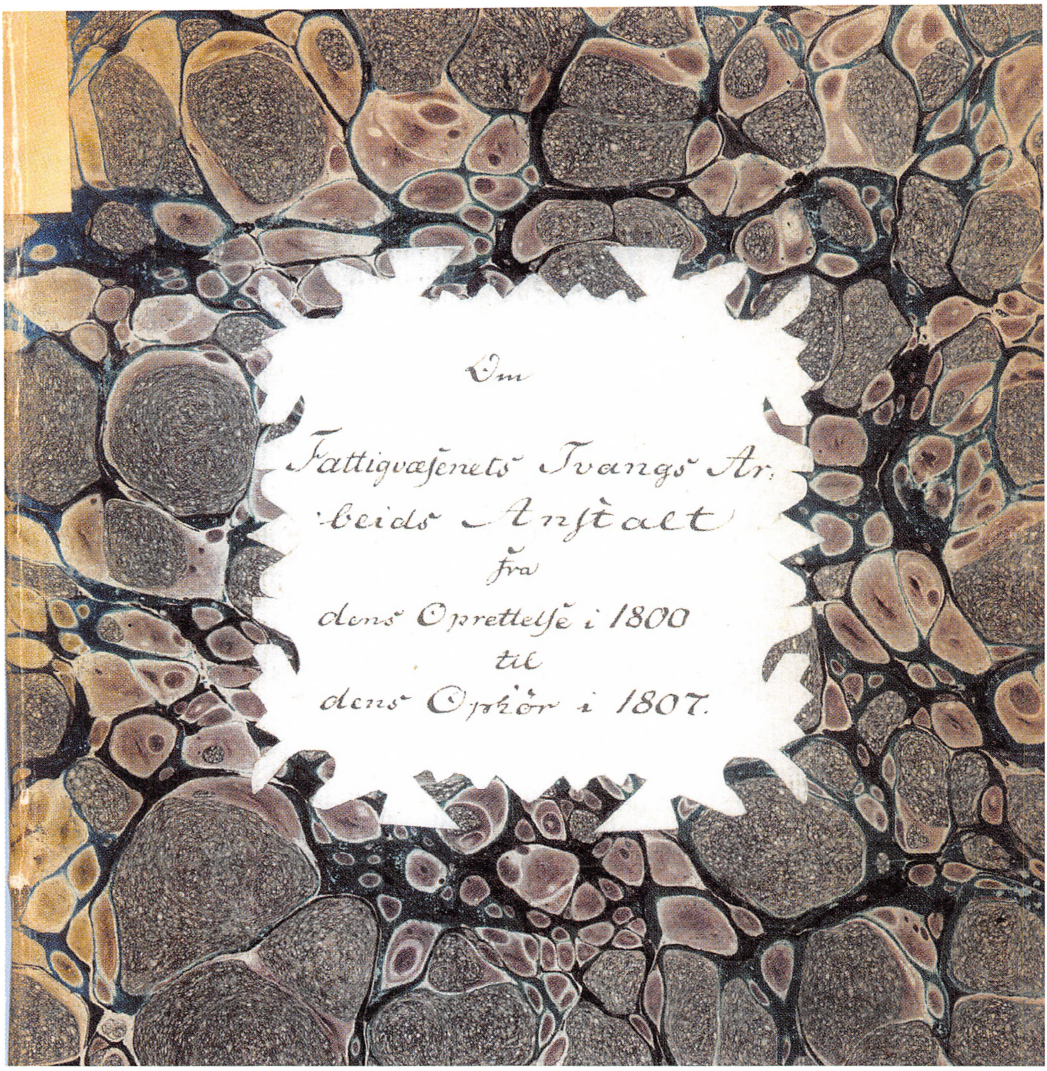

Omslaget til Henning Augusts beskrivelse over Tvangsarbejdshuset i Pustervig. I 1807 gik tvangsarbejdshuset og stort set hele Fattigvæsenets arkiv op i luer pga. englændernes bombardement. Derfor eksisterer der kun ganske få kilder, som kan belyse denne indretnings virkemåde. En af disse kilder er Henning Augusts beskrivelse fra 1832, som indtil fornylig mentes tabt. I sommeren 2003 kom den imidlertid for en dag under oprydning i Københavns Kommunes familie- og arbejdsmarkedsforvaltning (tidligere Magistratens 3. afdeling), i hvis bibliotek den tidligere havde befundet sig (Københavns Stadsarkiv).

satte kostrationer eller med et par dages ensomt fængsel, mens de større forseelser takseredes til ensomt fængsel fra 8 til 14 dage. Kun i gentagelsestilfælde eller ved særligt grove overtrædelser idømtes de indsatte fire ugers ensomt fængsel. I de første år af tvangshusets eksistens kunne en førstegangsforseelse derimod let udløse fire uger i "*parterret*". Da Margrethe Kiborg i 1802 f.eks. flere

gange havde udvist *"Opsætsighed, slaget Fangen nr. 46 i Ansigtet, fordi denne ikke hastig nok gav hende kradset Uld"* og *"bandet og støiet paa Spisestuen, fordi Thevandet efter hendes Smag ei var stærk nok"*, blev hun omgående sendt fire uger i ensomt fængsel.[68]

Branden i 1807

Tvangsarbejdshuset i Pustervig fik ingen lang levetid. Søndag morgen den 6. september 1807 ramte en af englændernes granater bygningen, som derefter nedbrændte til grunden, endskønt *"en eneste Sprøjte med noget Mandskab kunde have reddet det"*.[69] Ilden fik først fat i en gesims omkring en af den bageste bygnings fabriksvinduer, og herefter gik det stærkt. Før ilden nåede østfløjen, der husede selve anstalten og isolationscellerne, havde man fået alle de indsatte ud. *"Ingen Fange er brændt"* konstaterede Bärens i en efterfølgende beretning om Fattigvæsenets tab ved det engelske bombardement. Fangerne blev efterfølgende indlogeret rundt om i byen eller på Almindelig Hospital og Nicolai Arbejdshus.[70]

Snart var hele bygningen gået til sammen med alt inventar og det lager af uldvarer, som var opmagasineret i huset. Også Fattigvæsenets omfattende arkiv samt hele Bärens private bogsamling og flere utrykte manuskripter om dele af Fattigvæsenets og lovkyndighedens historie gik til. For Bärens' må branden have udgjort en personlig tragedie. Det var et livsværk, som her gik op i røg.[71]

Efter branden skulle tabet gøres op, og det var ikke ubetydeligt. Især led Fattigvæsenet under, at man ikke måtte bortsælge brandtomten, idet kongen forbød et evt. salg med henvisning til, at byen havde brug for et hjælpetorv til at aflaste det nærliggende kultorv. Man måtte således vente med at foretage sig noget, til Københavns Magistrat fik råd til at brolægge området! Fattigvæsenet kunne så få en indkomst ved udlejningen af stadepladser på det nye torv.[72]

Således endte altså en *"bramfri Indretning"* konstaterede Fattigvæsenets bogholder Henning August i 1832. Anstalten blev nemlig ikke genopført, eftersom den havde tjent sit formål (hævdede August) og bevist, at tvangsarbejde og isolationsfængsel var det rette middel mod de genstridige fattige. Og da Københavns Forbedringshus på Christianshavn under indtryk af Tvangsarbejdshusets succes i mellemtiden var blevet renoveret og forbedret, var det ikke længere nødvendigt for Fattigvæsenet at have sit eget tvangshus. Om tvangsarbejde og isolation førte til de indsattes moralske forbedring var Henning August på den anden side mindre sikker på:

"I det jeg betvivler at Tvangshuset fremledede, for de deri Indsatte, nogen moralsk Forbedring, vil jeg heller ikke tilbageholde min Mening om, at jeg ikke troer, at nogen moralsk Forbedring finder Sted, uden saadan ved tilbagevendende Gudfrygtighed, som har oprigtig Anger til Aarsag, hvilken alene har Forbedring til Følge".[73]

Det rationalistiske og rent sekulære oplysningsprojekt var mao. kommet til kort. Men noget godt var der da kommet ud af det: *"Et stort Gode har Tvangshuset dog ogsaa bevirket, det nemlig at det viste sig som et Skue for de øvrige Straffeanstalter; at disses Mangler nu bleve synlige, deres Indretning til det bedre, indsaae man nu var mueligt, og derpaa blev lagt virksom Haand; saa at da Tvangshuset – efter at have staaet i 7 Aar – brændte, det ikke mere var saa nødvendigt at bygge et nyt. Da Tvangshuset var brændt bleve ikkun Betlerie Gienstand for Straf i Forbedringshuset. Hustugten ved Arbeide ophørte* (...) *At Forbed-*

ringshuset i 1817 brændte, gav paa nye Andledning til at overveie om at indrette et Tvangsarbeidshuus under Fattigvæsenet, som dog igien blev frafaldet eller udsat.[74]

Efterspil: Tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833

Som et resultat af det engelske bombardement i 1807 blev København ikke alene et arbejdshus for fattige færre. Også en lang række af byens mindre velstillede familier blev nødstedte pga. bombardementet. Deres hjem var ødelagte, og fattigdommen i hovedstaden steg foruroligende. Statsbankerotten i 1813 gjorde heller ikke ligefrem problemet mindre.[75]

Hvordan man skulle komme disse problemer til livs, var der dog ingen enighed om. Der nedsattes i 1816 en kommission, der skulle søge at få rede på Fattigvæsenets indtægter og udgifter og, ikke mindst, at få disse til at balancere, men selvom der ved denne lejlighed ytredes ønsker om et nyt tvangsarbejdshus, løb det ud i sandet.[76] Tvangsarbejdshuset i Pustervig havde nemlig langt fra været nogen god forretning. Alene misforholdet mellem de indsattes arbejdsfortjeneste (som jo gik til Fattigvæsenet) og de udgifter, man havde haft til deres forplejning, havde været alarmerende. I 1806 havde de indsatte f.eks. indtjent 1487 Rdlr. til Fattigvæsenet, mens Fattigvæsenet til gengæld havde spenderet 3803 Rdlr. på deres forplejning, og ialt havde Tvangshuset dette år en total indtægt på 1705 Rdlr., mens udgifterne til gengæld var på hele 8541 Rdlr. Faktisk havde tvangshuset ikke givet overskud én eneste gang i de otte år, det havde eksisteret.[77]

I 1822 forsøgte man atter at tage hånd om fattigdomsproblemet og de manglende beskæftigelsesmuligheder for hovedstadens fattige. Danske Kancelli (og kongen) besluttede, at der skulle nedsættes en kommission til at se på problemet. Kommissionen nåede efterfølgende frem til, at Fattigvæsenet skulle indrette et nyt og større arbejdshus – et *"fabrikanlæg af det mindre kostbare slags"*, hvortil byens fattige kunne sendes, og man fandt, at Sct. Hans Hospitals gamle bygninger på Ladegården på grænsen mellem København og Frederiksberg var velegnede til formålet, nu Sct. Hans (i 1816) var blevet flyttet til Bidstrupgård ved Roskilde. Samme år – i oktober – åbnede så den nye arbejdsanstalt under ledelse af en særlig direktion. Denne anstalt rummede imidlertid ingen tvangsarbejdsanstalt.[78]

De fattiges forhold i hovedstaden bedrede sig imidlertid ikke. Fra Fattigvæsenets side klagede man fortsat over, at de fattige var arbejdssky og opsætsige. Alt for mange drev omkring og betlede, og man havde gjort den erfaring, at de fattige ligefrem betragtede et ophold i Forbedringshuset som et velkomment afbræk i en ellers trøstesløs hverdag.[79] Hvad man havde brug for var således en ny tvangsarbejdsanstalt. I 1828 nedsattes derfor endnu en kommission, som skulle overveje, hvordan man kunne ændre situationen. Kommissionen afgav betænkning i 1832, men nåede stik mod forventning frem til, at en tvangsarbejdsanstalt var en dårlig idé.[80] Men ved politimester og fattigvæsensdirektør A. C. Kierulffs personlige indgriben[81] blev en sådan alligevel genovervejet, og i maj 1833 faldt der resolution om oprettelsen af et sådant hus.

Kongen bestemte, at Ladegårdens særlige direktion, som havde fungeret siden 1822, skulle ophøre, og hele anstalten overføres til Det københavnske Fattigvæsen. Kongen befalede desuden direktionen at træffe foranstaltninger til, at der fra 1. november 1833 kunne indrettes en tvangsarbejdsanstalt på

Ladegården. Denne skulle ligge afsondret fra de øvrige arbejdsafdelinger og indrettes således, at der dels var særlige arbejdsrum for tvangsfangerne og dels var indrettet isolationsceller efter samme princip som man kendte fra tvangshuset i Pustervig.[82] Således var tvangsarbejde og isolationsfængsling atter blevet sat på det københavnske fattigvæsens dagsorden.

Der var imidlertid en væsentlig forskel på principperne bag de ensomme fængsler i Pustervig og på Ladegården: Mens drivkraften bag tvangsarbejdshuset i Pustervig og denne anstalts isolationsceller havde bestået i et ønske om at opdrage, forbedre og forædle de fattige i overensstemmelse med Oplysningstidens patriotiske tankegods, så tjente de ensomme fængsler på Ladegården udelukkende som straf for de genstridige. Hvor man i Pustervig havde ønsket, at den indespærrede i afsondrethed skulle gentænke sit slette levned og komme på bedre tanker, nærede man ikke sådanne illusioner i 1833. Her var det derimod afskrækkelsen, der stod i højsædet, og derfor skulle opholdet i isolationscelle være så rædselsfuldt, at den indespærrede for tid og evighed ville gøre alt for at undgå senere ophold heri.[83]

Et eksempel til efterfølgelse

Af den nyeste fængselshistoriske forskning synes det at fremgå, at det først var med nedsættelsen af fængselskommissionen af 1840 og den senere oprettelse af Horsens Tugthus i 1853 og Vridsløselille Forbedringshus i 1859, at de amerikanske fængselstanker om isolation og forbedring blev appliceret i Danmark.[84] At dette ikke er helt korrekt, ses af eksemplet med Tvangsarbejdsanstalterne i Pustervig og på Ladegården, og måske udgjorde disse anstalter ligefrem forbilledet for de senere oprettede fængsler. Henning August hævdede i hvert fald i 1832, at tvangsarbejdshuset i Pustervig *"fyldestgjorde fuldeligen sit Øiemed, tildrog sig alles Opmærksomhed som saae den, og blev ved Undersøgning værdiget at tages til Efterfølge til en General=Forbedring ved alle Straffehuuse i Rigerne og Hertugdømmerne"*.[85]

Tankerne om forædling af den enkelte gennem afsondrethed og tavshed var altså ikke så nye endda, omend der var store principielle forskelle på Fattigvæsenets "philadelphiske" fængsler og det danske fængselsvæsens topmoderne panoptikonsystem i Vridsløselille.[86] Heller ikke Ladegården og Pustervig var ganske identiske som institutioner betragtet.

Ideologisk betragtet lå det Københavnske Fattigvæsens anstalter også langt fra de senere så religiøst prægede Auburn- og Pennsylvania-systemer, hvor det religiøse islæt spillede en stor og væsentlig rolle i fangernes genopdragelse. Tvangsarbejdsanstalten i Pustervig havde været et gennemført rationalistisk og a-religiøst projekt, mens Ladegården i højere grad havde taget religiøse aspekter i ed, bla. havde anstalten sin egen teologiske kandidat ansat. Stadig var det dog for intet at regne i sammenligning med den rolle, som religionen kom til at spille i Vridsløselille.[87]

Men forbedring og forædling af de indsatte opnåede man ingen af stederne. Snarere tværtimod. Forestillingen om, at den hærdede forbryder eller betler kunne resocialiseres via kontemplativ ensomhed og hårdt, ensformigt arbejde, var og blev illusorisk.

Anm.:

Stud. mag. Peter Wessel Hansen takkes for at have tilvejebragt oplysninger om de københavnske arbejdshuses opret-

telsesår, ligesom han har stillet andet transskriberet materiale vedr. Københavns Fattigvæsen til min rådighed. Arkivar, cand. mag. Birgitte Vedel-Larsen takkes ligeledes for at have givet mig nyttige informationer om tvangsarbejdsanstalten på Ladegården. Sidst, men ikke mindst, takkes ph.d. Peter Scharff Smith for at have gennemlæst artiklen og givet mig nyttige kommentarer og korrektioner.

Noter

[1] Christopher R. Friedrichs: The City: The Early Modern Period, Peter N. Stearns (ed.): Encyclopedia of European Social History, vol. 2, s. 251.

[2] Anordnung der in Hamburg errichteten allgemeinen Versorgungs-Anstalt, 1779; Se også Mary Lindemann: Patriots and Paupers. Hamburg, 1712-1830, 1990.

[3] De smaae Brosangere, Skilderie af vore Tider, nr. 5, 1791, s. 66.

[4] Forordning af 24.9.1708 Om Forhold med Betlere/fattige Børn/rette Almisse=Lemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn/saa og om Almisse til deres Underholdning; Forordning af 16.11.1771 Angaaende en almindelig Pleye=Anstalts Indretning udi Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige; Forordning af 9.3.1792 om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i København.

[5] Fond til Arbeidsanstalter i Kiøbenhavn, Samleren. Et Ugeskrivt, bd. 3, nr. 73, 1790, s. 326-331.

[6] Betlernes Opbringelse, Skilderie af vore Tider, nr. 3, 1791, s. 45.

[7] J. H. Bärens: Kjøbenhavns Fattigvæsen, Kiøbenhavns Magasin for Industrie=, Skole= og Fattigvæsen, bd. 1, 1799 s. 69f.

[8] J. H. Bärens' indlæg af 23.4.1795 til Kommissionen af 10.4.1795 ang. Fattigvæsenet, FV nr. 109: 1781-1796 Dokumenter ang. kommissionen vedr. Fattigvæsenet 1795, Københavns Stadsarkiv (herefter KSA).

[9] Se blot de talrige sager om hjemløse børn i Fattigvæsenets arkiv: FV124-127: Partikulære dokumenter 1709-1800, KSA.

[10] J. H. Bärens: Tvivl, Iris og Hebe, November 1803, s. 132.

[11] Se f.eks.: Bent Blüdnikow: Folkelig uro i København 1789-1820, Fortid og Nutid, bd. 33, hf. 1, 1986, s. 12ff.

[12] R. P. Rasmussen: Almindelig Hospitals Historie 1769-1892, 1940, s. 50-66.

[13] FV 64: Om Arbeidsvæsenet og Industrien under Fattigvæsenet i Kjøbenhavn. Samlet i Sommeren 1825 af H. August, KSA.

[14] J. H. Bärens: Udkast til en Plan for Fattigvæsenets specielle Bestyrelse i Kiøbenhavn, 1792, s. 7, 9.

[15] J. H. Bärens: Tvivl. Fattigvæsenets Tvangshuus, Iris og Hebe, Oktober 1804, s. 6.

[16] FV 1755: 1840 Beretning om Vor Frelsers Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds; FV 1756: 1839 Beretning om Vor Frue Sogns Arbejdsanstalts og Skolers Legater og Fonds; FV 1757: 1840 Beretning om Garnisons Arbejdsanstalts og Skolers Legater og Fonds; FV 1758: ca. 1840 Beretning om Holmens Sogns Arbejdsanstalts Legater og Fonds; FV 1759: 1838 Beretning om Helliggejsts Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds; FV 1760: 1840 Beretning om Nicolai Sogns Arbejdsanstalts og Skoles Legater og Fonds; FV 1763: 1839 Beretning om Trinitatis Sogns Arbejdsanstalt og Skoles Legater og Fonds. Alle beretninger er forfattet af Henning August. KSA.

[17] Forordning om Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792, kapitel 2, 2. afsnit.

[18] Hans Kyrre & H. P. Langkilde: Byens Skole. Københavns kommunale Skoles Historie, 1926, s. 156ff.

[19] Herman Trier: Fattigvæsens-Planen af 1799, Historiske Meddelelser om København, bd. 4., 1913-15, s. 25.

[20] Fr. Thaarup: Kjøbenhavns Fattigvæsens Politiret- og Politikommission, Penia eller Blade for Skole= Industrie= Medicinal= og Fattigvæsen, nr. 16-17, 1813, s. 241ff; Harald Jørgensen: Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770, Birgitta Ericsson (red.): Oppdaginga av fattigdomen. Sosial lovgiving i Norden på 1700-talet, 1982, s. 50. Med forordningen om "Den almindelige Plejeanstalt" fra 1771 nedlagdes kommissionen dog, men allerede i 1773 genoprettedes den ved rescript af 15. april og plakat af 17. april samme år.

[21] Fra og med Fattigvæsensplanen af 1799 gjaldt det også de militære almissemodtagere, som hidtil havde været forsørget under de etater, hvortil de havde hørt som tjenstgø-

rende. Fra og med 1799 skelnedes der ikke længere mellem militær og civil stand.

[22] Jfr. J. H. Bärens' redegørelse for Fattigvæsenets Politirets daglige praksis, FV 258B: Sager til Formænds Forsamlingsprotokol 1808, j. nr. 816 (samlet under indførslen "Jacob Hessel, Betler"), KSA.

[23] Om eksaminationskommissionen og Fattigvæsenets Politikommission og politiret kan man læse i forordningerne fra 1708, 1771, 1792 og 1799 samt i Fr. Thaarup: Kjøbenhavns Fattigvæsens Politiret- og politikommission, Penia eller Blade for Skole= Industrie= Medicinal= og Fattigvæsen, nr. 16-17, 1813, s. 241-254.

[24] Se J. H. Bärens som anført i note 22.

[25] Ibid.

[26] Om Mangors betydningsfulde rolle i planens udformning, se J. H. Bärens: Kristian Elovius Mangor som Embedsmand, 1806, s. 69ff, dog især s. 75ff.

[27] P. W. Heiberg (udg.): Johan Hendrich Bärens' Biografie, 1813, s. 28f.

[28] Pernille Grouleff Poulsen: De fattige forbrydere på Sundholm, Historiske Meddelelser om København 2003, s. 91f; Birgitte Vedel-Larsen: "De forvildede, usædelige og i højeste Grad fordærvede Mennesker". Indsatte paa arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets København, Historiske Meddelelser om København 2003, s. 71ff.

[29] Cesare Marchese Bonesana di Beccaria (1738-94). Italiensk oplysningstænker og retsfilosof, hvis hovedværk "Om Forbrydelse og Straf" udkom første gang på dansk i 1796. Beccaria var modstander af dødsstraf og en stor fortaler for reformer inden for den tids europæiske strafferet. Også herhjemme påvirkedes lovgivningen og strafferetten af hans tanker.

[30] John Howard (1726-1790). Engelsk fængselsreformator, hvis fornemmeste mål var at udtænke metoder til at tæmme og disciplinere menneskets "dyriske" følelser og drifter, og forme individet til en kontrolleret og selvdisciplineret livsførelse. I 1770'erne rejste Howard rundt i England og Europa og besøgte fængsler overalt. Sine oplevelser beskrev han i værket *The State of the Prisons* fra 1777. Howard var fortaler for, at forbryderne skulle holdes adskilte fra hinanden og sættes i begrænset isolation for derved bedre at kunne benytte tiden til at komme overens med Gud og forbedre sig.

[31] Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827). Schweizisk oplysningstænker, særligt inden for det skolepædagogiske område. Pestalozzi var fortaler for en særlig pædagogisk metode, hvor praktisk håndarbejde kombineredes med boglig lærdom. Især skulle indlæringen foregå ved venlighed og faderlig autoritet, ligesom der lagdes stor vægt på at møde børnene på deres eget niveau.

[32] J. H. Bärens: Underretning om Steder, hvor Fattigvæsenet er forbedret, Kiøbenhavns Magasin for Industrie=, Skole= og Fattigvæsen, bd. 1, 1799, s. 42.

[33] Henrich Callisen: Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn, bd. 2, 1809, s. 404f.

[34] Bärens var pr. 1. april 1798 blevet fritaget for sit arbejde som assessor i Hof- og Stadsretten, så længe kommissionsarbejdet stod på, Danske Kancelli F. 40: Kancelliets Brevbog for Aar 1798 (26A), s. 982 (sag nr. 1570), Rigsarkivet.

[35] Ernst Frederik Walterstorff: Det sande Forbedringshuus, eller Beskrivelse over Fængselet i Philadelphia, Minerva. Et Maanedsskrivt, november 1796, s. 166-227.

[36] Peter Scharff Smith: Moralske Hospitaler, 2003, s. 87f.

[37] Ibid. s. 137-143.

[38] Fattigvæsenets Rettergangsmaade, 1798, s. 21 (også kaldet Om Fattigvæsenets Politie- og Rettergangsmaade. Forslag til Directionen for Fattigvæsenet afgivet af J. T. Flindt, C. M. T. Kold og J. H. Bärens).

[39] Ibid. s. 22f.

[40] Ibid. s. 20.

[41] Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning tilligemed den indsendte og af Hans kong. Majestæt konfirmerede Plan, hvorefter Direktionen skal overtage Bestyrelsen, Kbh. 1799, s. 87-91.

[42] Bärens, se note 15, s. 6.

[43] Forestilling, se note 4, s. 91f.

[44] Ibid. s. 93f.

[45] Bärens, se note 15, s. 31.

[46] Fattigvæsensplanen af 2. juli 1799, § 127.

[47] Om denne gårds historie, se Rolf Dahl: *Sankt Gjertrud i København med forgyldning – og uden*, Historiske Meddelelser om København 2002, s. 17ff.

[48] Fattigvæsenets Tvangs Arbeidshuus i Gaarden no. 73 i Pustervig, beskrevet fra dets Oprettelse i Aaret 1800, indtil dets Ophør i Septbr. 1807, da det brændte under Kbhns. Bombardement af Henning August, Fattigvæsenets arkiv, KSA.

[49] Bärens, se note 15, s. 22.
[50] Beregninger og overslag vedr. byggeriet og indretningen af Tvangsarbejdshuset, se FV 129: Kapitaler og Ejendomme 1728-1841, KSA.
[51] Bärens, se note 15, s. 23f.
[52] Ibid. s. 26f.
[53] Ibid. s. 30. For en samtidig opskrift på denne berømte suppe, udviklet af Grev Rumford, se J. H. Bärens: Underretning om de Steder, hvor Fattigvæsenet er forbedret, Kiøbenhavns Magasin for Industrie=, Skole= og Fattigvæsen bd. 1, 1799, s. 47-53.
[54] Bärens, se note 15, s. 31f.
[55] Ibid. s. 36.
[56] Ibid. s. 41.
[57] Ibid. s. 44.
[58] Ibid. s. 47f.
[59] Ibid. s. 45, 49-55.
[60] FV 1614: Politikommissionsprotokol 1802-07, s. 14ff, 20.
[61] Bärens, se note 15, s. 45, 49-55.
[62] Ibid. s. 32.
[63] Ibid. s. 33.
[64] Ibid. s. 35f.
[65] Ibid. s. 37.
[66] FV 1614: Politikommissionsprotokol 1802-07, s. 19, KSA.
[67] Ibid. s. 25-30.
[68] Ibid. s. 7.
[69] J. H. Bärens: Fattigvæsenets Tab ved det engelske Overfald, Penia nr. 18, 1807, s. 283f.
[70] Ibid.
[71] Ibid.; Heiberg, se note 27, s. 9f.
[72] Grunden lå imidlertid ubenyttet hen helt til 1838, hvilket var så meget mere ærgerligt for Fattigvæsenet som byens jødiske menighed gerne ville have købt grunden til at opføre en ny synagoge på. August, se note 48, s. 141ff; Harald Jørgensen: Fra Arbejdsanstalt til Forsorgshjem, 1972, s. 19.
[73] Ibid. s. 148.
[74] Ibid. s. 149f.
[75] Om Kjøbenhavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815. En kort Oversigt ved Henning August, s. 2-8. Fattigvæsenets Arkiv, KSA.
[76] Danske Kancelli G 143: 1816 Kommissionen ang. Københavns Fattigvæsens Udgifter og Gæld, Rigsarkivet.
[77] August, se note 48, s. 105-108, KSA.
[78] Jørgensen, se note 72, s. 23-39.
[79] Ibid. s. 40.
[80] FV 146-147: 1828-31 Borgmester Schäffers papirer vedr. kommissionen til Undersøgelse af Københavns Fattigvæsen mv., KSA.
[81] FV 142A: Betænkning og Indstilling af 29.5.1832 til Kgl. danske Kancelli om Ladegaardens Indretning fra 1.10.1832. Fra Fattigvæsenets Direktion ved Overpræsident Kierulff, KSA.
[82] Jørgensen, se note 72, s. 39-43.
[83] FV 142A: Betænkning og Indstilling af 29.5.1832 til Kgl. danske Kancelli om Ladegaardens Indretning fra 1.10.1832. Fra Fattigvæsenets Direktion ved Overpræsident Kierulff, s. 74, KSA.
[84] Scharff Smith, se note 36.
[85] Om Kjøbenhavns Fattigvæsen fra 1ste Julii 1799 til 31te December 1815. En kort Oversigt ved Henning August, håndskrevet manuskript i Fattigvæsenets arkiv, KSA.
[86] Scharff Smith, se note 36, s. 182-321.
[87] Ibid., om Kjøbenhavns Fattigvæsen som anført i note 85, s. 38f.

"Anderledeslandet"

Nordmændene under enevælden

Øystein Rian

Fortid og Nutid, Juni 2004, s. 29-43

I artiklen tages der afstand fra påstanden om, at den norske nationale identitet blev konstrueret efter 1800. Den påviser klare og stærke opfattelser af, hvad der var typisk norsk i enevoldstiden (1660-1814). Norge blev ikke opfattet som en landsdel i Danmark, og det var almindeligt både blandt nordmænd og danskere at betragte indbyggerne i Norge som nordmænd, og ikke blot som indbyggere i en landsdel. Kongerne appellerede til nordmændenes nationale identitet i forsvaret for konge og fædreland, og appellerne vandt genklang. Den nationale identitet var også levende i bondesamfundet, og overalt blev den forstærket af de mange konstraster mellem Danmark og Norge, af stoltheden over den store norske udenrigshandel og af en stærk historisk bevidsthed som blev underbygget af, at indbyggerne krævede respekt for gammel norsk lov, og ved at de norske bønders frie stilling var en kilde til en stadig stigende national stolthed.

Øystein Rian, f. 1945, dr. Philos., professor ved Historisk Institutt, Oslo Universitet. Har bla. skrevet disputatsen *"Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671-1821"* (1980); *"Den nye begynnelsen 1520-1660, Aschehougs Norgeshistorie bd. 5"* (1995); *"Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt"* (1997), og senest *"Embetsstanden i dansketida"* (2003).

Efter at have forsket i dansk-norsk historie i over 30 år har jeg i sagens natur længe interesseret mig for danskernes opfattelse af nordmændene – og for nordmændenes opfattelse af sig selv.[1] Men i lighed med det øvrige norske forskningsmiljø i 1970'erne og 1980'erne var jeg ikke særligt optaget af spørgsmålet om nationale identiteter i disse århundreder. Tre forhold gør imidlertid, at jeg i de senere år er blevet interesseret i det nationale spørgsmål:

Det store norske nationalismeprojekt i 1990'erne beskæftigede sig med udviklingen af den norske identitet i 1800-tallet. Man var inspireret af en international teoridannelse, hvor det hævdedes, at de nationale identiteter var moderne bevidsthedsformer, som var blevet konstrueret inden for de sidste 200 år. Projektet undersøgte kun i meget lille grad om der fandtes en norsk identitet før årene omkring 1814, mens det opererede med en nærmest selvfølgelig forudsætning om, at den var så betydningsløs, at det næsten drejede sig om en tabula rasa.[2] En lignende forudsætning synes at have ligget til grund for det danske identitetsprojekt, som dog alligevel hævdede, at den danske nationale identitet var en ældre konstruktion. Den begyndte i 1740'erne.[3]

Ved afslutningen af bogværket om Danmark-Norge i 1998 holdt den svenske historiker Harald Gustafsson et foredrag, som i 1999 blev trykt i (norsk) Historisk tidsskrift. Her sagde han, at de to lande som hovedenheder i en dansk-norsk hi-

storie om perioden 1380-1814 var anakronistisk.[4] Dette var en opfattelse, der lå på linie med den, Uffe Østergård forfægtede i begyndelsen af 1990'erne.[5] Gustafsson og jeg diskuterede efterfølgende dette spørgsmål i årene 2000-01.[6] Jeg lagde vægt på, at de to lande havde en forhistorie før 1380, og at forholdet mellem de to landes befolkninger i de følgende århundreder stadig fornyede bevidstheden om en dansk og en norsk identitet. Diskussionen drejede sig særligt om hvorvidt der fandtes en norsk national identitet, noget som jeg hævdede, at der gjorde, mens Gustafsson fastholdt, at dette var en tilbageskrivning af 18- og 1900-tallets opfattelser af nationalitetsspørgsmålet. Debatten var skarp og gav indtryk af en meget stor uenighed, som blev yderligere forstærket af, at vi definerede national identitet forskelligt: Gustafsson tog udgangspunkt i en engelsk-amerikansk-fransk definition, som knytter national identitet til ideen om, at nationen skal udgøre en egen stat. Jeg holdt mig derimod til en nationsopfattelse, som var almindelig i den tidlig moderne tid, nemlig at hver nation havde sine særtræk. Iøvrigt en opfattelse, som senere er videreført i den tyske opfattelse af nationen som et kulturfællesskab.

Endelig har den europæiske integration i EU i de senere år ført til, at der i stigende grad er blevet lagt vægt på andre identiteter end de nationale, f.eks. de regionale. I den forbindelse er det blevet hævdet, at Norges stilling mellem 1380 og 1814 nærmest er at opfatte som en region i det danske rige, altså helt i overensstemmelse med intentionerne i Norgesparagraffen i Christian 3.s danske håndfæstning fra 1536. I mit bind af Danmark-Norges historie har jeg sagt, at disse i meget betydelig grad blev virkeliggjort i politisk og administrativ forstand, men på en sådan måde, at man alligevel fortsatte med at opfatte og behandle Danmark og Norge som to forskellige lande og nationer, i en torigesordning, som jeg har kaldt det.[7]

Men her er det altså tiden med enevælde, som er temaet. Emnet er større end det, der kan rummes inden for rammerne af en enkelt artikel, men alligevel håber jeg, at min intention vil lykkes: Nemlig at få skabt en interesse blandt danske forskere for en undersøgelse af danskernes selvforståelse, og for opfattelsen af danskhed under enevælde og adelsvælde. Danskerne var den centrale befolkningsgruppe i det nordvesteuropæiske imperium, der blev styret af de oldenborgske konger. Der var således ikke tale om den småstat, som nederlaget i 1864 efterlod landet som, og det billede af det lille Danmark, som generationerne efter 1864 skabte, passer ikke med det 18. århundredes virkelighed.

"Altfor gode opinion om sig og deres nation"

I 1734 havde statholderen i Norge, Christian Rantzau, fået ideen til et historisk-topografisk værk om Norge. Han skrev til sin ven professor Hans Gram for at få et råd om det, ikke til Ludvig Holberg, som man måske ellers kunne have ventet. Gram svarede 8. maj 1734. Han mente ikke, at der var nogen som kunne udføre dette arbejde på forsvarlig vis – åbenbart heller ikke Holberg – han havde ellers fem år tidligere publiceret værket *"Danmarks og Norges Beskrivelse"*. Gram var af den opfattelse, at der ikke var nogen nordmænd, som kunne gennemføre projektet, og det skyldtes deres mentalitet.

De norske havde ifølge Gram nemlig alt for stor tilbøjelighed til at beundre det imponerende: *"Dette er en af deres hovedfejl. Den anden er deres studerendes,*

Den Frøysoske bondefamilie med faderen placeret som den altdominerende figur i billedet. Til venstre for husfaderen ses den afdøde hustru, til højre den nulevende. Hertil deres tilsammen 18 børn (Maleri fra 1699 i Gol Stavkirke, Hallingdal, Norsk Folkemuseum).

fra barndommen op, indgroede vanité, og altfor gode opinion om sig og deres nation. Et vitium [en lyde] *som jeg i al min tid, har observeret hos deres ungdom, som her nedkommer (få undtagne)* (....) *Thi deres vanité kan ikke bestå med den patience der udkræves, til at blive grundig og tilgavns lærd*". Nordmændene lod sig beundre af deres kammerater, skrev Gram. De målte sig altid i forhold til deres egne landsmænd, som i deres tanker havde bragt det til det højeste. Det var som om naturen havde programmeret dem til at lade sig nøje med det, som var nødvendigt for at kunne brilliere blandt bønder i deres eget land:

"*Dette er ikke, at jo de norske kunne, i alle måder, bringe det så vidt som de danske, ja end videre, såsom de ofte ere ingeniosiores nostratibus* [sindrigere end vore landsmænd], *men deres gode hoveder fordærves af forbemeldte vitiis animi* [sjælslyder] (...) *Islænderne derimod har det sig ganske anderledes med. Deres slette, og af andre foragtede, vilkår gør dem ydmyge og arbejdsomme, de admirerer andre og ikke sig selv*".[8]

Pointen er ikke her, om Gram havde ret i sin vurdering af nordmændenes uegnethed til videnskabeligt arbejde, det er derimod hans opfattelse af dem, som tæller i denne sammenhæng. Gram var en central skikkelse i det akademiske liv, og hans vurdering var sandsynligvis repræsentativ, også fordi han var en forsigtig og eftertænksom mand.

I de senere år har det været hævdet, at national identitet er et moderne fænomen fra de sidste 200 år, og nogen har endog ment, at nordmændene i det oldenborgske konglomeratmonarki havde samme stilling som jyderne. Men Gram-citatet giver indblik i en anden virkelighed. Hans kollega Holberg kom nok i skudlinien for sin salve mod nordmændene, men de to var alligevel enige om, at danskere og nordmænd var forskellige i temperament og adfærd – de to folk blev nærmest opfattet antitetisk.[9] Og sådan har det været igennem lang tid.

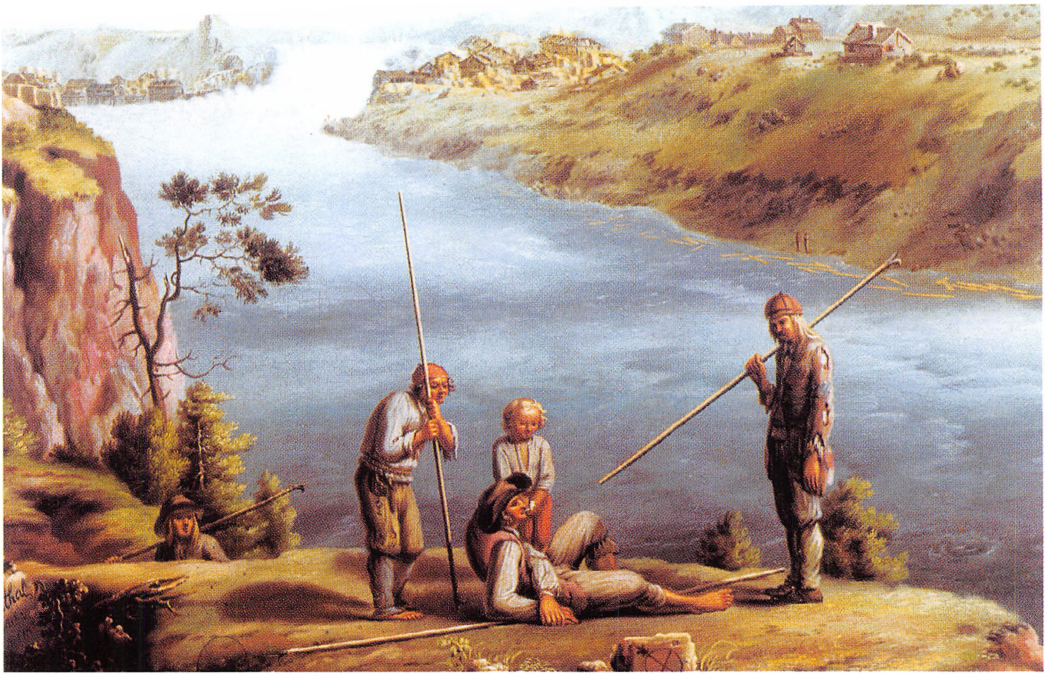

Tømmerflådefolk ved Sarpsfossen 1747 (nær Sarpsborg på Oslofjordens østside). Maleri af Mathias Blumenthal. Tusinder af tømmerflådefolk sørgede for, at fyr- og grantømmeret blev transporteret ned ad elvene til kystens savværker og udskibningshavne.

I midten af 1800-tallet fremstillede H. C. Andersen i sit eventyr "*Laserne*" den typiske nordmand som brovtende og skrydende, og Grams udsagn er slet ikke det ældste belæg for denne opfattelse. Lad os tage et eksempel fra en udenforstående: Efter at have været i København i årene omkring 1690 skrev den engelske diplomat Robert Molesworth – her oversat til dansk: "*Nordmændene er hårdføre, arbejdsomme og redelige. De er agtede af andre og agter sig selv meget højere end danskerne, som de nedsættende kalder "jyder"*.[10] Molesworth syntes åbenbart, at denne nedvurdering var berettiget, mens Johan Herman Wessel tre generationer senere ironiserede over sine stolte landsmænd. Ifølge Wessel mente nordmændene, at der kun fandtes rigtige mennesker i Norge og England.[11]

Også andre nordeuropæere fandt nordmændene ubeskedne. Nederlænderne havde f.eks. brændt sig på nordmændene som modparter i den omfattende tømmerhandel fra Norge, og i et stort værk om nederlandske ordsprog, som blev udgivet i årene 1858-79, findes der flere sider med ordsprog om nordmænd, men kun meget få om danskere og svenskere. Disse ordsprog handler stort set alle om, hvor stejle og bryske nordmændene er. Nederlænderne sagde f.eks., at "*han brummer som en norsk bjørn*" eller "*han ser ud som en buk i Norge*", og udgiveren skrev forklarende, at "*en buk i Norge kan gælde for en dobbelt buk, for nordmændene har intet godt ry for venlighed*".[12]

Konstruktivisterne i vore dages Academia har kun interesseret sig lidt for tankerne om de nationale identiteter

før den franske revolution. Men tænkning om det nationale har dybe historiske rødder. Det er ikke længe siden, den franske Annales-skole var på højeste mode. Jeg vil minde om en af dens centrale påstande, nemlig at mentale strukturer varer længe. De nationale identiteter er sandsynligvis nogle af de gamle tankestrukturer, som har stor slidstyrke. Men indholdet har ændret sig radikalt – idag har nordmændene ord for at være stille og beskedne. I hvert fald i Danmark, ikke sandt?

Nordmændene har altid været færre end danskerne, og det kunne give anledning til at betragte hele Norge som en region snarere end et land på linie med Danmark. Men selv ikke Norgesparagraffen fra 1536 førte til, at Norge blev opfattet som en landsdel. En anden mulig måde at betragte Norge på kunne teoretisk være at se det som en gruppe af regioner, således at f.eks. østlændinge, vestlændinge, trøndere og nordlændinge blev opfattet som de primære grupper – eller måske telemarkinger, valdriser, hallingdøler, gudbrandsdøler, hardinger og folk fra snesevis af andre distrikter. Var udviklingen i landet stoppet i 1100-tallet, kunne det være gået sådan. Men Norge blev i Højmiddelalderen et usædvanligt centralt styret kongerige, og de regionale organer blev svagere end i mange andre lande. Selvsagt udviklede der sig distrikter, som betød meget, særligt handelsdistrikterne. Men der er ikke noget som tyder på, at regionale identiteter i Norge konkurrerede med den norske identitet.

Kongetroskab og fædrelandskærlighed

Man kan alligevel godt forestille sig, at den danske kongemagt og dens klienter ville have fundet sig tjent med at stimulere til regionale identiteter, som efterfølgende kunne være blevet indordnet under en dansk national identitet, men det skete ikke – der var for lidt at bygge på, og det lod sig ikke kombinere med et fjernstyre. Fjernstyret kunne langt lettere bygge på, at kongerollen i Norge var stærkt forbundet med hele det norske kongedømme. Det var bedst for kongen at videreføre positionen som indehaver af hele det norske rige. Det gav bonus i legitimitet og gjorde det muligt for kongen at optræde som garant for den gamle norske retstilstand, symboliseret ved Norges lov (med kontinuitet fra Magnus Lagabøtes Landslov fra 1274).

Den kongeideologi som regimet formidlede til nordmændene var da den mest autoritative bekræftelse på, at danskerne opfattede nordmændene som et eget folk. Allerede under det danske adelsvælde havde man nedtonet billedet af, at Norge var en underordnet del af Danmark. Kongerne præsenterede sig i Norge som norske konger og som varetagere af vigtige norske traditioner. Den anden Carl Gustav-krig 1658-60 var dog et vendepunkt i myndighedernes appel til den norske nationale identitet. Under enevælden var forskellen i folketallet blevet mindre end tidligere, og det stimulerede til at se på danskere og nordmænd som to folk af nærmest samme dignitet. Da blev kongeideologien udbygget til en påstand om, at der var et uløseligt bånd mellem norsk fædrelandskærlighed og kongetroskab. Som statholder i Norge medvirkede Ulrik Frederik Gyldenløve til at udforme denne ideologi. At dette var mere end blot officielle talemåder, fremgår af en betænkning til kongen fra Kommissionen i Rådstuen på Københavns slot 20. april 1693. Betænkningen, som anbefalede en skattelettelse i Norge, var undertegnet af kongens ni fremmeste ministre. Skattelettelsen skulle gives *"i allernådigst henseende til*

Hallingdøler spiller og danser. Maleri af bondemaleren Ola Hanson fra slutningen af 1700-tallet på en dørfylding i et bondehus fra Telemark (Norsk Folkemuseum).

den berømmelige og eksemplariske troskab, samt allerunderdanigste lydighed og velvillighed, som den norske nation altid har udvist til eders kongelige majestæts tjeneste".[13]

Udadtil proklamerede det enevældige regime, at nordmændene var et tappert fjeldfolk, som elskede deres land og deres konge. Eller som der stod på den mønt, som Frederik 4. lod præge til minde om sin Norgesrejse i 1704: "*Mod, troskab, tapperhed og hvad der giver ære, den hele verden kan blandt norske klipper lære*".[14]

En medvirkende årsag til at man appellerede til kongetroskab i Norge var, at landet blev stærkt militariseret. Fra slutningen af 1600-tallet til revolutionstiden i 1790'erne blev der udskrevet flere soldater og matroser i forhold til folketallet i Norge end i noget andet europæisk land. Den norske hær var i hovedsagen en bondemilits, men nordmændene udgjorde hovedparten af

matroser i fællesflåden, og efterhånden kom de også til at udgøre flertallet i kongens garde. Der var derfor gode militære grunde for Rådstuekommissionen til at rose den norske nation, og motivere nordmændene til trofasthed mod kongen ved at appellere til deres nationale ære. Dette synes i betydelig grad at have været vellykket. Det viste sig bla., da store styrker fra den norske hær i 1758-62 holdt neutralitetsvagt i Holsten under den europæiske syvårskrig.

På samme tid var det imidlertid åbenbart, at myndighederne var nervøse for at nordmændene – med Holbergs formulering – skulle lade sig lede af følelserne for deres egne landsmænd. Sådanne følelser kom til udtryk i hovedstaden, når de norske studenter brystede sig overfor de andre studenter på universitetstrappen og i auditoriet.[15] Når de kunne hævde sig på denne måde, må det have været fordi de holdt sammen. I flåden frygtede myndighederne en lignende adfærd. Matrosen Niels Trosner skelnede da også konsekvent mellem danskere og nordmænd i den dagbog, han førte under den store nordiske krig.[16]

Frederik 5.s søkrigsartikler fastsatte dobbelt slagsmålsstraf for at komme landsmænd til undsætning i et slagsmål eller endog for at "råbe sine landsmænd til hjælp".[17] Gardens norske soldater var bondekarle, de har åbenbart også sat pris på fællesskabet med landsmænd, for da Struensee i 1771 ville opløse garden, revolterede de og nægtede at lade sig overføre til danske regimenter. Matroserne fra Bremerholm støttede dem, og Johan Nordahl Brun blev så begejstret, at han skrev *"For Norge kjempers fødeland"*, hvor det i et vers siges: *"Den vrede livvagts tordenbrag forklarer trolig Norges sag"*.[18]

I 1808 gav bondekarlene i garden en opvisning i etnisk national adfærd: Da kongen under opstilling lod kundgøre en beretning om tidligere tiders norske militære sejre i krigene mod svenskerne, vakte det en så voldsom jubel blandt gardisterne, at flere spontant kastede sig ud i den specielle norske dans "hallingkast", hvor man med akrobatiske krumspring sparker til en hat, som en anden holder op foran sig – og det selvom de var i fuld mundering.

Vågne bønder

Man kan debattere i det uendelige, om det er hønen eller ægget, der kommer først, men hvorfor skulle kongerne appellere til en national identitet, som ikke eksisterede? Mange er meget skeptiske overfor om den slags tanker forekom hos bønderne,[19] men hvorfor skulle bønder ikke kunne orientere sig i den verden, de levede i? De to mest nationalistiske embedsmænd omkring 1814 var begge prægede af deres baggrund i bondesamfundet – biskoppen Johan Nordahl Brun (1756-1816) og præsten Nicolai Wergeland (1780-1848). Det samme var den stærkt nationalistiske historiker Gerhard Schøning (1722-80).

Biskoppen i Bergen, Erik Pontoppidan, har i sin Norgesbeskrivelse fra 1752 givet en overstrømmende beskrivelse af, hvor skarpt-tænkende de norske bønder var.[20] Og tyskeren Johan Friedrich Ludvig Hausmann (da generalsekretær i det westphalske finansministerium, senere professor i Göttingen), som rejste gennem Norge i 1806, var forbavset over, hvor godt bønderne fulgte med i det, som skete ude i Europa. Han hævdede i sin rejseskildring, at tyske bønder var langt mindre vidende.[21] Jeg ved ikke om han havde ret heri, men der fandtes faktisk væsentlige træk ved de norske bønders samfundsstilling, som motiverede dem til at sætte sig selv ind i en større sammenhæng:

Maleri fra bondegården Hovestuen i Heddal, Telemark, sandsynligvis fra 1700-årenes slutning. Teksten idealiserer bondens kår. Nederst dog en håndskrevet tilføjelse "Om Uræt ey trøkte den ringe Stand mæst".

For det første havde bønderne en elite på flere hundrede slægter med rødder tilbage til Middelalderens lavadel. Denne elite var økonomisk stærk, og den var aktiv i handel, den var ærekær og man giftede sig med sine ligemænd. Allerede Holberg påviste, at bondeeliten havde en historisk bevidsthed, dyrkede mindet om sin vigtige samfundsposition og om det gamle norske kongedømme.[22] Bondeeliten sørgede for, at den historisk betingede nationale identitet ikke bare gjorde sig gældende blandt embedsmænd og borgere, men blandt alle norske bønder. Hver bygd havde sagn om Olav den Hellige, som gennem hundreder af år blev dyrket som den evige norske konge. Også folkeviserne indeholder stof om Norge, f.eks. balladen om "Kongssønnen av Norges land", hvor en fugl optræder som folkets talsmand, og advarer mod at en fremmed dronning skal lægge en tung skat på "Norges bønder".[23]

Der eksisterede ikke vandtætte skotter mellem bondeeliten og de øvrige bønder. Alle bønder var aktive i forhold til de styringsfunktioner, som fandtes i lokalsamfundet. De mødte regelmæsigt frem på bygdetingene, hvor de hørte nye love og forordninger blive læst op. De overværede retssagerne, og de var knyttede til dommerne som meddoms-

mænd – under det gamle norske navn *"lagrettemenn"*. Bondeeliten udgjorde kernen blandt disse lagrettemænd. Det var lagrettemændene, der optrådte som talsmænd for bønderne, når de sloges for deres sag og indleverede supplikker til myndighederne. Hovedparten af bønderne kunne desuden læse.[24] Den bog, som de alle havde et stærkt personligt forhold til var Norges lov. Og således kom forestillingen om Norge til at blive forbundet med retstanken – og især med forsvaret for den gamle ret mod alle de tiltag, som de store i samfundet satte i værk for at svække bønderne.

Den juridiske tankegang var en central del af bondementaliteten. Da advokaten Bernhard Dunker i begyndelsen af 1840'erne havde sin første sag for Højesteret, gjaldt det en grænsestrid mellem bønder i Øvre Telemark. Den unge, urbane advokat blev forbløffet over at hans klient, en bonde fra Hjartdal, havde en så skarp juridisk hjerne, at han umiddelbart fattede alle Dunkers pointer, når det gjaldt de komplicerede sagsforhold. Dunker erfarede det samme som Pontoppidan, nemlig at bønder var verdenskloge og klart tænkende.[25] Norges største journalist gennem tiderne, Aasmund Olavsson Vinje, lod i 1860 en bonde, som havde forlæst sig på Christian 5.s Norske Lov, symbolisere norske bønders urgamle lovbevidsthed.[26] Vinje var selv husmandssøn og betragtede bondesamfundet med satirisk selvkritik. Bygdetingene levendegjorde for hele bondesamfundet, at Norge var en lovmæssig og historisk realitet.

Kåre Lunden var den første historiker i Norden, som tog til genmæle mod etableringen af konstruktivismen som paradigme i nationalismeforskningen.[27] Han flyttede i nogen grad konstruktionen omkring 100 år bagud i tid, og en af hans vigtigste pointer var, at hæren bidrog til at styrke den norske nationale identitet. Bondesoldaterne og deres officerer følte, at de kæmpede i forsvarskrige mod svenskerne, og beretningerne om disse krige og de norske soldaters bedrifter spredte sig siden i samfundet som dyrebare "folkeminder".

Om 1814, da Norge løsrevedes fra Danmark, har flere historikere hævdet, at begivenhederne blev dirigeret udefra af storpolitikken og indefra af Prins Christian Frederik (den senere danske konge Christian 8.).[28] Man har også hævdet, at befolkningen ikke engagerede sig i spørgsmålet. Det sidste er næppe rigtigt. Christian Frederik var under indflydelse af presset fra en stærkt nationalistisk opinion – særligt fra eliten – men også fra store dele af den øvrige befolkning, og da han i august 1814 ikke løb linen helt ud og tog en fuld krig mod svenskerne, udløste det voldsom skuffelse. Tilhængerne af maksimalt selvstyre vandt stort i det første Stortingsvalg i efteråret 1814, og opinionstrykket gav Statsrådet og Stortinget mod til at hale forbløffende store indrømmelser ud af svenskerne.

Den dansk-norske elite som norske patrioter

Frem til midten af 1600-tallet blev krigene opfattet som kongernes krige. Denne distancering stod for Norges vedkommende ikke i modsætning til en norsk bevidsthed, eftersom bønderne ikke identificerede sig med deres fremmede herrer. Det blev anderledes under enevælden, da størsteparten af embedsmændene i Norge tilhørte en indenlandsk overklasse, som nok var dansk-norsk i ophav og kulturel orientering, men som opfattede sig selv som nordmænd og adopterede den historiske bevidsthed, som fra 1500-tallet havde været en hovedfaktor i den norske identitet.

En "stiger" – dvs. en arbejdsleder – og en værkarbejder ved Røros Kobberværk. Tegning fra 1700-tallet (Norsk Folkemuseum).

Sørlandets største by, Kristianssand, blev grundlagt af Christian 4. i 1641, men da borgerne i byen modtog Christian 6. i 1733 med en æresport, udsmykkede de den med billeder af de gamle norske konger Harald Hårfager og Olav den hellige.[29] Dette er mere interessant end man umiddelbart skulle tro, eftersom Kristianssand var en typisk repræsentant for det komplekse i den norske nationale udvikling: Det stærke danske indslag i embedsstanden og borgerskabet.

Fra begyndelsen af 1500-tallet og frem til midten af 1600-tallet havde eliten i Norge gennemgået en kraftig transformation. Den gamle middelalderelite var blevet skubbet væk fra de fleste embeder og erstattet med danskfødte adelsklienter. Der var rigtignok et

norsk islæt, særlig blandt de gejstlige og blandt de danskfødte embedsmænds hustruer, men vi kan trygt kalde enevældens nye elite i Norge for dansk-norsk. Nye danske tilskud kom stadig til, men under enevælden var de kun dominerende i de allerhøjeste embeder. Den dansk-norske elite havde lighedstræk med anglo-irerne i Irland, men uden at afstanden og modsætningen til den norske befolkning var så stor som anglo-irernes til irernes.

Det danske islæt i eliten bidrog til, at kommunikationen med København blev præget af en betydelig grad af gensidig forståelse. Det norske islæt bestod af usynlige og synlige bånd. De usynlige bånd – i hvert fald for en moderne eftertid at se – var påvirkningen fra alle de norske mødre og deres slægt. De synlige bånd var bindingerne til karriere og ejendom i Norge. Dette var mest bindinger til de distrikter, hvor embedsmændene havde deres virke. Men det hindrede selvsagt heller ikke eliten i at orientere sig i det nationale landskab, og embedsmændene var mere mobile end folk flest.

Vi har allerede stiftet bekendtskab med Grams omtale af de norske studenter. Jeg tror hans karakteristik er dækkende for størstedelen af den periode, jeg taler om her. Ved indgangen til tiden med enevælde havde de norske studenter fået lov til at kæmpe i deres eget norske studenterkompagni. Og gennem alle de generationer, da mange norske studenter opholdt sig i København, definerede de sig primært som nordmænd, ikke som vestlændinge, trøndere osv. Mange af dem havde danskfødte fædre, mens de selv følte sig norske.

Her står vi ved en faktor, som i lang tid har virket skærpende på nationalitetsfølelsen: Mødet med det fremmede. Det fik nordmændene til at glemme, at deres eget land i sig selv var meget forskelligartet – de havde forøvrigt kun begrænset viden om det, eftersom det var ualmindeligt at have berejst hele landet – derfor forbandt man det norske med det af landet, man kendte.

I forbindelse med den anden folkeafstemning om EU i 1994 blev Norge omtalt som "anderledeslandet". Det passer langt bedre på det gamle Norge, særlig fordi det var almindeligt at sammenligne med Danmark. Til trods for at skriftsproget var fælles, klang det talte sprog anderledes, og de allerfleste talte deres dialekter med rødder i norrønt sprog. Folk sagde, at de rejste ned til Danmark og op til Norge. Enhver som foretog den rejse havde en stærk oplevelse af, at alt var langt mere tungt og besværligt i Norge, afstandene var større, vejene vanskeligere og farligere og manglen på bekvemmeligheder stor. Det førte til, at danskerne i Norge blev præget af det norske, og følte sig anderledes end danskerne i Danmark. De danske embedsmænd i Norge begyndte f.eks. meget hurtigt at gøre sig til talsmænd for norske ønsker, og de ærgrede sig over at disse ikke blev forstået i Danmark.[30]

Hertil kom et andet forhold som trak i samme retning: Danskerne i Norge kom som sagt fra de stores klientlag. Deres eget forhold til de store og Norges forhold til det danske magtcenter i København var af samme støbning. I de gamle konglomeratmonarkier havde man al grund til at føle, at det var personer, som stod over en i hierarkiet, der sad på magten, til trods for at eliten i monarkiets enkelte dele havde muligheder for at påvirke mange beslutninger, og særlig for at modificere virkningerne af dem ved håndhævelsen af love og regler. Her var der en påfaldende dobbelthed, som særligt kom til syne i et så fjerntliggende land som Norge. Selv om eliten i Norge viste al skyldig underdanighed opadtil, udviklede der sig en "underdog"-mentali-

tet med kompensatoriske udtryksmåder. Man talte de store efter munden, men gik med en afvigende adfærd samtidig meget langt for at hævde sig – det gjaldt såvel embedsmænd som bønder, hver på deres måde. I enevældens København havde Norge ord for at være et land, det var svært at kontrollere.

En historisk nation

Kompensatoriske udtryksmåder kan registeres fra langt tilbage i 1500-tallet, og de ytrede sig stadig i 1700-tallet i opfattelsen af Norge som en historisk nation. Før enevælden var studierne af norsk historie først og fremmest præget af en såret nationalfølelse, sorgen over den tabte storhed parret med skryderi over, hvor storartet Norge havde været i sagatiden og Højmiddelalderen – de fremmeste eksponenter for disse synspunkter var præsterne Absalon Pedersøn Beyer (1528-75) og Peder Claussøn Friis (1545-1614). Men også kongemagten havde brug for historien for at legitimere sig indadtil og udadtil – udadtil mod svenskerne, som forsøgte at udnytte sagalitteraturen om de norske konger til egen fordel.

I midten af 1600-tallet hævdede svenskerne f.eks. i propaganda rettet mod nordmændene, at de egentlig var af den svenske nation – at de havde den ærefulde fortid tilfælles med dem.[31] Under enevælden lykkedes det dog den oldenborgske kongeslægt langt hen ad vejen at gøre den norske historie ufarlig ved at markedsføre sig som arvtagere til de norske sagakonger, parallelt med de danske.

Som vi har set, hindrede kongerne ikke den norske selvfølelse – tværtimod. Den sårede nationalfølelse fandtes stadig som drivkraft for den historiske orientering, men den nye dansk-norske elite havde alligevel et langt fjernere forhold til den norske middelalderstat end 1500-tallets gamle norske elite, derfor dominerede stoltheden over ydmygelsen. Den anden hovedkilde til nationalfølelsen under enevælden var de store norske udenrigsnæringer og det købmandsskab, som organiserede denne handel. Dette er tydeligt hos Holberg, og Holbergs fokus på den norske udenrigshandel var gængs inden for den dansk-norske elite.

Denne elite var som embedskøbmænd aktivt med i handelen, og når kongens skattekrav kolliderede med handelens krav, ivrede embedsmændene både med eksplicitte argumenter og med mere fordækte aktioner for at handelens krav skulle sejre. Her fandtes der blandt nordmændene følelser, som lignede følelserne blandt indbyggerne i Nordamerikas britiske kolonier. I Norge var det både en national og en geografisk faktor, som forårsagede irritationen over at sende store skatte- og toldindtægter til den fjerne hovedstad. Og irritationen gik endda mere på, at man følte sig diskrimineret i handelspolitikken.[32]

Danske historikere har indvendt, at den norske interesse for favoriseringen af hovedstaden ikke har nogen speciel gyldighed for Norge, men lige så meget gjaldt Jylland og andre danske udkantsområder.[33] Dette er ikke stedet til at foretage regnestykkker, det er irrelevant for vort interessefelt. Det som er relevant er, at norsk misfornøjelse over diskriminering må have hentet sin næring fra andet og mere end økonomiske forhold – det bliver endda endnu mere tydeligt i den grad det er rigtigt, at Jylland kom fra det på samme måde som Norge. Når reaktionerne var stærkere i Norge, skyldtes det, at både danskere og nordmænd opfattede sig som to forskellige nationer, og det gjorde det mere uholdbart for nordmændene end for

jyderne at tænke på, at midlerne forsvandt, at man ikke fik et bankvæsen, ikke noget universitet osv.[34]

Der var desuden stadig misfornøjelse over, at danskerne havde en lettere adgang til embeder end nordmændene. Hele 83 år før loven om indfødsretten fra 1776, opfordrede Ulrik Frederik Gyldenløve i 1693 således Christian 5. til at modvirke misstemningen i Norge ved at befordre nordmænd til embeder i staten.[35] Det skete da også i stigende grad, men nordmændene følte sig aldrig ligestillede. Og de lod sig heller ikke trøste af, at det var tyskere som spillede førsteviolin i København. Det mest mærkbare var, at nordmændene sjældent nåede op til de højeste embeder i Norge, og i 1808 måtte prins Christian August rette en indtrængende henstilling til Frederik 6. om at satse på norske embedsmænd i regeringskommissionen i Christiania.[36]

Faktisk var norske intellektuelle i anden halvdel af 1700-tallet langt hen ad vejen enige med Hans Gram. De karakteriserede Norge som en akademisk ødemark og mente, at det var yderst uheldigt, at regimet lod et land vansmægte uden de akademiske institutioner som fandtes i andre civiliserede lande.[37] På denne måde vendte de Grams argumentation på hovedet: Det var ikke nordmændenes skyld, at det var således, men den politik som forsømte at give landets ungdom en ordentlig uddannelse. Og når regimet tog det på sig fortsat at skuffe embedseliten i Norge, var det fordi man frygtede, at et norsk universitet ville komme til at virke splittende på konglomeratstaten. Det kunne blive et væksthus for norsk nationalisme.

Da man i Norge ikke kunne være stolte over nogen form for akademisk skoling, tyede den udsultede elite i stedet til en ny kompensatorisk stolthed: Stoltheden over de norske bønder. Dette var i udgangspunktet noget problematisk. Som Claus Bjørn har påvist for Danmarks vedkommende, var bondeforagt et hovedtræk ved elitens selvforståelse,[38] og denne bondeforagt fandtes også i Norge, hvor den aldrig blev udryddet. Men så kom den internationale intellektuelle modbølge, som opvurderede bønderne, og i Norge havde der aldrig været socialt grundlag for at se så meget ned på dem, som i de fleste andre lande. Derfor blev dette – som Ernst Sars så genialt har påvist – med ét en fordel i den norske nationalitetsudvikling. Eliten kunne sige til sig selv og andre, at deres bønder var bedre end de andres, og at de havde taget vare på den stolte arv fra sagatiden.[39]

En nation med betydeligt potentiale

Norge havde i tiden med enevælde en dansk-norsk elite, som hævdede sig i konglomeratstaten, delvis integreret med den danske elite i Danmark, men også med en egen identitet som nordmænd. Den danske elite og især den dansk-norske elite betragtede delvis deres indbyrdes forhold som et konkurrenceforhold. Den dansk-norske elite og de norske bønder var prægede af, at Norge var en historisk nation, i nogen grad fortsat også en politisk nation, idet kongedømmet ikke bare var dansk, men også norsk. At Norge var en nation med betydeligt potentiale, bekræftede danskerne ved deres reaktioner på det norske. Disse reaktioner strakte sig fra skamros af nordmændenes trofasthed og tapperhed til tvivl om deres loyalitet, og bestræbelsen på at hindre dem i at opnå noget, som potentielt kunne sprænge konglomeratstaten.

Oversættelse: Peter Henningsen

Noter

[1] Denne artikel blev først skrevet som et foredrag til et seminar, arrangeret af netværket for forskning i de kulturelle processer i det danske rige i det lange 18. århundrede (1660-1814), holdt i Hillerød 25. april 2003.

[2] Øystein Sørensen (red.): Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet, Oslo 1998.

[3] Ole Feldbæk (red.): Dansk identitetshistorie, bd. 1, Kbh. 1991, s. 111-230.

[4] Harald Gustafsson: Reflexioner över Danmark-Norges historia, (norsk) Historisk Tidsskrift 1999, s. 540-551.

[5] Uffe Østergård: Europas ansigter. Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden, Kbh. 1992.

[6] Øystein Rian: Danmark-Norges historie. Refleksjoner over Harald Gustafssons refleksjoner, (norsk) Historisk Tidsskrift 2000, s. 376-384; Harald Gustafsson: Identiteter i Danmark-Norge, (norsk) Historisk Tidsskrift 2001, s. 267-270; Øystein Rian: Norsk identitet i den dansk-dominerte oldenborgstaten, (norsk) Historisk Tidsskrift 2001, s. 517-530.

[7] Øystein Rian: Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1660. Danmark-Norge 1380-1814 bd. 2, Oslo & Kbh. 1997.

[8] Herman Gram: Breve fra Hans Gram. Etatsraad, geheimearkivar, professor 1685-1748, Kbh. 1907, s. 44-49; O. A. Øverland: Illustreret Norges Historie bd. V, 2, Kristiania 1891-95, s. 1220f.

[9] Se særlig Ludvig Holberg: Dannemark og Norges Beskrivelse, Kbh. 1729.

[10] Robert Molesworth: En Beskrivelse af Danmark 1692, Kbh. 1977, s. 42.

[11] Ole Feldbæk: Nærhed og adskillelse 1720-1814, Danmark-Norge 1380-1814, bd. 4, Oslo & Kbh. 1998, s. 271.

[12] Ludvig Daae: Hollandske Ordsprog om Norge og Nordmænd, (norsk) Historisk Tidsskrift 1886, s. 140ff.

[13] Norske Samlinger, bd. 1, Kristiania 1852, s. 558.

[14] Oscar Albert Johnsen: Tidsrummet 1660-1746, Norges historie, bd. 5, Kristiania 1911, s. 146.

[15] Mentz Schulerud: Nordmenn i København. En beretning om de norske som i dobbeltmonarkiets tid og i senere tider har slått seg ned og slått seg til i den danske hovedstad, om studenter og håndverkere, sjøfolk og soldater, embedsmenn og forretningsfolk og kunstnere, Oslo 1962, s. 68-84.

[16] Tordenskiolds Matros. Dagbok ført av en norsk Matros i den dansk-norske Flåte 1710-1714, Kristiania 1923.

[17] Ole Feldbæk som anført i note 11, s. 159.

[18] Ole Andreas Øverland: Illustreret Norges Historie, bd. 5, 2, Kristiania 1891-95, s. 1397-1403; se også beretninger om gardistmytteriet hos Ludvig Daae: Norske Bygdesagn, Kristiania 1881.

[19] F.eks. Uffe Østergård: Europas ansigter. Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden, Kbh. 1992; Samme (red.): Dansk identitet?, Århus 1993.

[20] Erik Pontoppidan: Norges naturlige Historie, bd. 2, Kbh. 1753/1977, s. 399f.

[21] Han publicerede Reise durch Skandinavien i årene 1811-18, se O. A. Øverland: Illustreret Norges historie. Folkeudgaven, bd. 10, Kristiania 1896, s. 364-369.

[22] I hans Danmarks og Norges Beskrivelse.

[23] Bjarne Hodne: Folkediktning, Norges kulturhistorie bd. 2, Oslo 1979, s. 279-304.

[24] Jostein Fet: Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840, Oslo 1995.

[25] Bernhard Dunker: Reise til Tellemarken og til Arendal sommeren 1852, Kristiania 1922, s. 97-100.

[26] Aasmund Olavsson Vinje: Ferdaminni fraa Sumaren 1860, Christiania 1861/Bergen 1975, s. 5-8; 30-34.

[27] Kåre Lunden: Norsk grålysing. Norsk nasjonalisme 1770-1814 på allmenn bakgrunn, Oslo 1992.

[28] Sverre Steen: 1814, Oslo 1952; Jens Arup Seip: Utsikt over Norges historie bd. 1, Oslo 1974; Øystein Sørensen: Ernst Sars' teori om 1814 – et forsvar verdt?, (norsk) Historisk Tidsskrift 1987, s. 469-495.

[29] Norske Reise anno 1733. Beskrivelse af kong Christian 6. og Dronning Sophie Magdalenes rejse til Norge 12. maj – 23. september. Faksimileudgave af håndskrift i Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek, udg. af Poul Kristensens Forlag 1992.

[30] F.eks. Bartholomæus Deichmann: Forsvarsskrift for de norske [1724], Saga, udg. af Johan Storm Munch, Kristiania 1819.

[31] Øystein Rian: Den nye begynnelsen 1520-1660, Aschehougs Norgeshistorie, bd. 5, Oslo 1995, s. 245.

[32] Se f.eks. Hans-Jørgen Jørgensen: Det norske tollvesens historie. Fra middelalderen til 1814, Oslo 1969.

[33] En dansk klassisker: Vilhelm la Cour: Mel-

lem brødre. Dansk-norske problemer i det 18. århundrede, Birkerød 1943.

[34] Se særlig Ole Feldbæk: For Norge, Kjæmpers Fødeland. Norsk Kritik og Identitet 1770-1773, (norsk) Historisk Tidsskrift 1994, s. 23-48.

[35] Memorial til kongen 2.1.1693, Norske Samlinger, bd. 1, Christiania 1852, s. 556.

[36] Brev til kongen 22.11.1808, Norske Samlinger, bd. 2, Christiania 1860, s. 257f.

[37] Odd Arvid Storsveen m. fl.: Norsk patriotisme før 1814, Oslo 1997, s. 77-99.

[38] Claus Bjørn: Bonde Herremand Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark, Kbh. 1981.

[39] Johan Ernst Sars: Udsigt over den norske Historie, Samlede Værker, bd. 2, Kristiania & Kbh. 1912, s. 431-626.

Debatanmeldelse

Mellem Gud og Djævelen i et magisk univers

Alex Wittendorff

Fortid og Nutid, juni 2004, s.44-53

En anmeldelse af Hanne Sanders (red.): *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800* (Nord 2001:19, udgivet af Nordisk Ministerråd, København 2001, 330 s.). Bogen rummer en række indlæg, der ud fra forskellige tilgange belyser sider af forestillingsverdenerne i tiden før sekulariseringen. Disse indlæg, hvoraf flere er perspektivrige, vil blive gennemgået og diskuteret, og til slut vil de blive set i sammenhæng med nogle overordnede sider af sagen

Alex Wittendorff, f. 1932, lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet, 1968-1999. Dr. phil. 1973 på afhandlingen *Alvej og kongevej*. Har bla. skrevet *Rejsen mod virkeligheden, den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden* (1986), kapitlet om *Tidens forestillingsverden* i Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs Verden*(1988), *Tyge Brahe* (1994) samt bind 7 om 1500-tallet i Gyldendal og Politikens *Danmarkshistorie* (1989, rev. udg. 2003).

Det er efterhånden en gammel erkendelse, at det ikke var muligt at være ateist før tidligst i 1700-tallet, men det har i årtier været umuligt at råbe den danske historikerverden op vedrørende de vidtrækkende konsekvenser af denne indsigt. Det er mennesker, der skaber historien, og det gør de ud fra deres vilkår, herunder deres erfaringssituation, som er baggrund for de forestillinger, de gør sig om verden. Disse forestillinger måtte af indlysende grunde bevæge sig inden for andre rammer end dem, der er skabt af de seneste århundreders erkendelser, og den sekularisering, der er en af følgevirkningerne heraf. Religionens forklaringskraft er støt svunden ind i takt med øget viden. I stedet for den forklaring, at det er fordi "sjælen er i blodet" (l. Mosebog 9, 4), at det ikke gør ondt, når man klipper hår og negle, for her er ikke blod og dermed sjæl, og når man har ondt i tænderne, kommer det fra roden, hvor der er blod og dermed sjæl[1], fik man viden om hjernen og nervesystemet. I stedet for den forklaring, at lyn og torden og jordskælv blev forårsaget af enten Gud eller Djævelen,[2] fik man viden om elektriske udladninger og tektoniske bevægelser i jordskorpen. I stedet for den stadig gentagne forklaring, at sygdomsepidemier var Guds kollektive straffe over samfundet, fik man viden om bakterier og vira. Og så videre i én lang uendelighed vedrørende alt inden for det, vi sammenfatter i områder som fysik, kemi, biologi, psykologi etc. Begreberne Gud og Djævelen har altid været metaforer for manglende viden og udtryk for menneskers trang til forklaring, til forestillinger om noget absolut og ophøjet og om det onde, således at man derved kunne opnå en relativ tryghed, der kunne afbøde ensomheden og

samtidig give følelsen af at være noget særligt. Og synsmåder og meninger var mangfoldige og fulde af modsætninger inden for de fælles rammer, således som det også er tilfældet med vores naturvidenskabeligt prægede forklaringsunivers. Erfaringer skaber ofte modsætninger. Tidligt erfarede man, at smitte ved epidemier var en realitet, og det gav anledning til svære overvejelser om sammenhængen mellem dette og Guds uransagelige veje.[3]

En af konsekvenserne af dette er, at en nutidig religiøsitet i vores del af verden kun i meget ringe grad kan bruges som analogi til det, der dengang var det fundamentale grundlag for erkendelse, for der er nu tale om helt andre rammebetingelser.[4] Studiet af de førsekulariserede tankeverdener hæmmes desuden af den vanskelighed, der ligger i al mentalitetshistorisk forskning: at det er svært at gøre sig fri af indholdet i begreberne som de foreligger i hovedet på os i nutiden, her religion og kristendom, og begreberne er jo samtidig vores redskaber til forståelse af fortiden.

Om bogen

Men de 13, fortrinsvis unge, forskere, der har bidraget til denne bog, er opmærksomme på problemet og har det som udgangspunkt for deres arbejder, der går ud på at indkredse indholdet i de verdensbilleder – ordet taget i videste betydning – som eksisterede før sekulariseringen. Her er det grundlæggende, *"at religion og magi ikke handlede om tro og individuelle spørgsmål, som det gør med vores sekulariserede syn, men snarere var kernen i samfundets fælles kultur og grundlaget for dets viden"*, som redaktøren, Hanne Sanders, siger i sin introduktion. Og hun fortsætter med at definere begrebet sekularisering: *"En samfundsmæssig udvikling, hvor religion og kirke ikke nødvendigvis forsvinder, men derimod ændrer betydning fra at have været* kultur og viden *til at blive* individuel tro" (s. 8). Religionen i datidens betydning af ordet var det, der skabte mening for datidens mennesker, det, der var rammen om forklaringerne på alle forekommende fænomener. Med disse ord fra introduktionen til bogen turde det være klart, at der her er tale om en gruppe forskere, der har begivet sig ind på et forskningsfelt af umådelig betydning for al forståelse af fortiden.

Bogen er fremgået af en konference i Lund i december 2000, hvor deltagerne hovedsagelig var historikere, men der er også bidrag af kunsthistorikere og en folklorist. De kommer fra Danmark, Island, Norge og Sverige. Konferencen var en del af projektet "Det førsekulariserede verdensbillede i Norden 1500-1800", som delvist har været finansieret af Nordisk Ministerråd under programmet "Norden og Europa". Emnerne spænder vidt og skal her kort præsenteres. Hvor ikke andet nævnes er forfatteren historiker. Til slut kan der være grund til nogle overvejelser i forlængelse af de resultater, der præsenteres i bogen.

Hvad billeder og kirkerum kan bruges til

Henrik v. Achen er kunsthistoriker og præsenterer sit anliggende således: Er "fromhedens ikonografi" et sted, hvor religiøse fænomener og processer optræder og synliggøres i så høj grad, at de i virkeligheden i en vis forstand bliver til netop der? Kan det altså være rimeligt at opfatte den bildende kunst ikke blot som bibelhistoriske skildringer og illustrationer, men som i sig selv et muligt "locus theologicus", et sted hvor teologi-

en funderes og skabes? Han foreslår at se ikonografien, f.eks. den religiøse metafor menneskehjertet, som udtryk for en troens strategi for at kunne overleve sekulariseringen, og han søger at finde udtryk for, hvordan religionen på begge sider af reformationen udvikler "taktiske greb" som led i denne overlevelsesstrategi. *Arne Bugge Amundsen* er folklorist og tager udgangspunkt i diskussionerne om, hvordan "kollektiv tradition" skabes og vedligeholdes. Han ser kirkerummet som det mest permanente centralsted for lokalsamfundet, et sted hvor mange kollektive og individuelle historier fortaltes, og hvor ideologi og praksis mødtes. Han vil nu gøre denne teoretiske tilgang konkret ved at stille spørgsmålene: Hvilke elementer i kirkerummet har givet udtryk for historiske forløb, og på hvilke måder er dette sket? Kirkerum og identitetskonstruktion er i sandhed et "halsbrækkende" emne, som forfatteren siger, for det er stort og har ikke nødvendigvis syntesens eller harmoniens karakter, men har lige så ofte drejet sig om kontraster, flertonighed eller rene konflikter. Men det lykkes dog Amundsen at skitsere nogle sider af sagen gennem et par konkrete eksempler fra norske kirker, som antyder, at elementer og udviklinger i det lutherske kirkerum kan bidrage til forståelse af historisk identitet og kollektiv erindring i lokalsamfundet.

Kunsthistorikeren *Henning Laugerud* tager udgangspunkt i et tilsyneladende ret uanseeligt billede af Jesu fødsel fra 1594 og viser betydningen af, at der ikke fandtes en særlig luthersk billedikonografi. Lutherske billeder kom fra den katolske ikonografi, begge slags var relevante religiøse billeder både før og efter reformationen, men de skulle tolkes noget forskelligt. Det afgørende bliver så, hvordan befolkningen opfattede disse billeder. Hvem så hvad i billederne, spørger Laugerud, og efter læsning af hans artikel må man nok sige, at det er et relevant spørgsmål. Et billede vil altid for beskueren være begyndelsen til en associationsrække, som ingen har absolut kontrol over. Studiet af billeder kan åbne for problemstillinger knyttet til forholdet mellem det, der var norm for teologerne i København, og det, der var praksis ude i menighederne. Man må give ham ret i, at billederne kan fortælle en historie, som ikke uden videre er lige så tydelig i de skriftlige kilder. *Bente Lavold* beskæftiger sig også med de visuelle udtryk i sin artikel om holdninger i Norge til katolske altertavler efter reformationen. Katolske altertavler spillede stadig en rolle, men det var forbudt at betragte helgenbillederne på tavlerne som andet end forbilleder i den rette tro. Hvis biskopperne fandt ud af, at nogen holdt fast ved den katolske praksis, blev billederne fjernet. Ikke desto mindre blomstrede den uofficielle votivgavekult op i de vanskelige år i 1600-tallet med gaver, votivbilleder i kirkerne og mønter under gulvet i håb om redning fra sygdom og nød, for blandt bønderne gjaldt stadig den gamle regel, at gaver krævede gengaver, og man kunne vel på den måde forpligte magterne. Både Laugerud og Lavold rejser således det yderst relevante spørgsmål, om befolkningerne forstod betydningen af reformatorernes nye syn på billederne. Det er her en pointe at spørge, hvordan de samme ting, her billeder, blev opfattet og brugt af en uddannet elite og den brede befolkning, altså forholdet mellem elitekultur og folkekultur, som vi vender tilbage til.

Monica Weikerts emne er offerkirkerne i Sverige og deres plads i tidens forestillingsverden. Langt op i tiden gav folk gaver til visse kirker, der blev anset for særlig hellige eller i besiddelse af en speciel kraft, i forbindelse med sygdom, fødsler, rejser og andre vigtige og farlige

begivenheder. Weikert ser dette som udtryk for to trosforestillinger: At nogle kirker skilte sig ud som noget særligt, og at troen på votivgaver stadig var levende, om end forbindelsen bagud i tid til katolicismen langtfra altid er entydig. Ifølge den officielle lutherdom var godt nok kun én forsoningsgave nødvendig, Kristi død på korset, men teologernes tale om gode gerninger var langtfra umisforståelig, og Bibelen taler jo meget om offergaver. Det kender vi alt om fra Danmark, hvor det nok har været svært for mange at få det hele til at rime, når f.eks. Peder Palladius talte om, at hvis man gav til de fattige og hjemløse, skulle man ikke miste sin løn, men blive modtaget i de himmelske boliger efter døden, mens omvendt, hvis man ikke gjorde det, ville Gud "blive vred på dig og tillade, at der optår ildebrand i alle fire hjørner af dit hus".[5] Kernepunktet i Luthers lære, at frelsen skænkes af nåde alene, og at menneskers allerbedste præstationer intet udretter i den retning, slog aldrig an, og det man kunne kalde de gode gerningers folkereligion har levet hele tiden. Weikert kender såmænd et eksempel fra 1952 på, at der blev givet en pengegave til en kirke med bøn om lykke og held i kostalden. Reformationens gennemslagskraft har langtfra været fuldkommen, heller ikke når det gjaldt præsternes måde at tænke på, og som Weikert bemærker, har den indtægt, offergaverne førte med sig, muligvis befordret tolerancen fra kirkens side.

Tre teoretikere

Morten Fink-Jensen har skrevet en af de mest perspektivrige af samlingens artikler. Den kan siges at handle om, hvordan det gik til, at der fra omkring midten af 1700-tallet opstod et skel mellem religion og videnskab, mellem tro og viden, denne altså ret nye problematik, der optager nogle sind en del for tiden. Dengang det var umuligt at være ateist, og alle levede og tænkte inden for rammerne af et magisk-religiøst paradigme, måtte alle de genstandsområder og forklaringskrævende fænomener, der hører under naturvidenskaben, naturligvis også tænkes inden for disse rammer. Med gode kildebelæg foreslår Fink-Jensen, at vi fastholder det gamle udtryk naturfilosofi for den beskæftigelse med naturens emner, som altid havde et magisk-religiøst element i sig. Dette magisk-religiøse element var langtfra altid i overensstemmelse med tidens anerkendte kristendom (så mangfoldig denne i øvrigt var), men havde ofte karakter af noget, som kirken fordømte som en vildfarelse i troen. Det var når naturfilosofien krydsede grænsen til den officielle teologis enemærker, at konflikterne opstod. Og man kan tilføje, at dette som bekendt skete i stadig højere grad, efterhånden som naturfilosofien udvidede sit erfaringsområde og sine metoder og blev til naturvidenskab. Så ændredes også bibelsyn og kristendom, og f.eks. den personlige Djævel forsvandt ud af persongalleriet med meget store konsekvenser for hele den kristne tankeverden.

Tyge Krogh præsenterer nogle hovedresultater fra sin disputats *Oplysningstiden og det magiske,* som blev forsvaret i 2000, især vedrørende den forestilling, der lå bag straffesystemet. Dernæst diskuterer han de teoretiske muligheder, der er for at beskrive denne forestillingsverden, og for at karakterisere den i forhold til den rationalisme, som vandt frem i 1700-tallet. Han påviser, hvordan Moselovens forbud og straffebestemmelser blev taget stadig mere alvorligt, såvel som forestillingen om de straffe, Gud ville lade ramme de lande, som ikke efterlevede lovens bud. Fyrsten værnede

derved både landet mod Guds vrede og bidrog til fremme af folkets frelse. Danske Lov fra 1683 og Norske Lov fra 1687 byggede på disse forestillinger, og da disse love jo var givet af den af Gud indsatte enevældige konge og byggede på Bibelen, kunne de principielt ikke anfægtes, men samtidig skete der en udvikling både i religionen og ikke mindst i den juridiske videnskab, som udvidede sit råderum gennem naturretstænkningen. Dette satte sine spor i dommene. Uviljen mod henrettelserne for f.eks. sodomi og blodskam voksede i 1740'erne og 50'erne. Det skal her bemærkes, at Tyge Krogh definerer sodomi udelukkende som sex med dyr. Der var nu også homoseksualiteten, og netop en sag herom fra 1744 ville understrege hans pointe. Generalprokurør Wartberg beklagede, at denne sag overhovedet var kommet frem på grund af "blind og uforsigtig nidkærhed" fra sognepræstens side.[6] Den slags skulle helst ties ihjel, for folk som Wartberg troede ikke længere på grundlaget for Bibelens og dermed Danske Lovs forbud mod den slags, lige så lidt som de efterhånden troede på grundlaget for samme autoriteters krav om dødsstraf for trolddom. Artiklen slutter med nogle teoretiske overvejelser over begreberne religion og magi, hvor nogle ting bringes på plads. Det er nyttigt i betragtning af det hosesokkeforsvar for kristendommens ophøjethed over historien, som Keith Thomas[7] og andre har forsøgt sig med ved at skelne mellem religion som det fine og ophøjede og magi som dumme bønders overtro, der heldigvis blev bekæmpet af gejstligheden.

Bogens redaktør, *Hanne Sanders,* har skrevet en artikel, der handler om Skåne efter overgangen til Sverige i 1658, men som har langt videre teoretiske perspektiver. Hun bruger nemlig denne sag, nærmere betegnet Lundebispen Peter Vinstrups tre taler fra 1646 og 1658, til en analyse af begreberne *statsligt tilhørsforhold* og *folk*, således som disse begreber opførte sig i hovedet på mennesker, der levede i et religiøst verdensbillede. Skånes overgang til Sverige blev af Vinstrup oplevet som et hårdt slag, men det hårdeste bestod i, at det kom fra Gud. Forklaringen på det skete var, at det danske folk havde opført sig syndigt, krigen og nederlaget var Guds retfærdige og barmhjertige straf, og den måtte man som altid ydmygt bøje sig for. Hanne Sanders påviser, at når Vinstrup opererer med et begreb, som også er centralt i moderne nationalisme, nemlig *folk,* så skal dette begreb også forstås inden for et religiøst verdensbillede, nemlig som parallel til de folk, som optræder i Bibelen, især Israels folk. Bibelhistorien *var* historien, og Vinstrup kunne uden nogen form for abstraktion sammenligne det danske folks plager med det samtidige tyske folks plager og med Israels folks plager. Begrebet folk adskiller sig altså her fra det moderne begreb ved at være et religiøst begreb. Der var naturligvis en national identitet, men, som Sanders siger, der er en verden til forskel på, om man har en national identitet inden for et religiøst verdensbillede eller inden for et verdsligt verdensbillede. Dette er uhyre vigtigt for diskussionerne om national identitet, som jo stadig pågår, og man kan underbygge synspunktet direkte med andre kilder. Vi finder udsagn, der viser, at man opfattede fædrelandet som identisk med menigheden. Sidstnævnte ord havde dobbeltbetydningen sognemenighed og fædreland, d.v.s. den del af Guds ordning, som den konge, man levede under, havde ansvar for at forsvare. Anders Sørensen Vedel forklarer, hvad fædrelandet er, og at fædrelandskærlighed er indgivet af Gud, og han siger i den forbindelse, at vi skal "tjene Gud og hans menighed og lade os bruge for

vore gode venner og fædreneland",[8] og Anders Bording har formuleringen "... som menighed og fødeland var tækkeligt at høre".[9] Det havde været en god ting, hvis forfatterne til *Dansk Identitetshistorie* i sin tid havde forstået hele denne problematik, som Hanne Sanders her opruller.[10]

Folkekultur og elitekultur i Island

Loftur Guttormsson fra Islands Universitet har i 2000 udgivet en bog om kristendommens udvikling i Island fra reformationen til oplysningstiden, og hans artikel om islandske forestillingsverdener i brudfladen mellem ortodoksi og folkekultur bygger delvis på denne bog. Hans teoretiske udgangspunkt er især Peter Burkes begreber elite- eller lærd kultur over for folkekultur. Man må sige om disse begreber, at de lige fra begyndelsen, da Burke udgav sin bog i 1978, blevet svært misforstået, og Burke er selv ikke uden årsag til det. Det havde i øvrigt været rimeligt at nævne 2. reviderede udgave af Burkes bog fra 1994, så meget mere som den er forsynet med en introduktion, der diskuterer nogle af de indvendinger, som kom efter 1.-udgaven. Den nye udgave nævnes heller ikke i den samlede litteraturliste bag i bogen. Mange med hovedet fuldt af positivistiske ideer om "eksakte" definitioner har, formodentlig uden synderlig refleksion, opfattet de to begreber som var det to "kasser", hvor folk skulle puttes i enten den ene eller den anden af dem. Det kan ikke siges for tit, at de to begreber kun giver mening – men så også god mening – hvis de opfattes som analytiske kategorier, der næppe nogensinde forekom i ren form, men var til stede i bevidstheden som kulturelle elementer hos alle om end i forskellig form og fordeling. Som Roger Chartier har udtrykt det: Står man med en tekst eller en genstand, skal man ikke spørge, om den hørte til elite- eller folkekulturen. Man skal spørge: Hvordan er den blevet opfattet og brugt af forskellige grupper i samfundet? Kun derved kan man spore det bevidsthedsindhold, der står i forbindelse med bestemte socialt betingede livserfaringer og interaktionen imellem dem. Med stigende uddannelse blev sognepræster og jurister og andre stadig mere "finkulturelle", og afstanden mellem dem og folkekulturen øgedes. Guttormsson lægger i sin analyse vægt på sognepræsternes betydning, og han når frem til, at de havde elementer at såvel lærd som folkelig kultur i hovedet: *"Når det kommer til stykket, står man over for et kompleks af uensartede forestillinger, som i individets bevidsthed kunne manifestere sig enten adskilt eller integreret på en mangfoldig måde"* (s. 103). Dette resultat er ikke overraskende, men det er nyttigt at få den efterhånden gamle sandhed om de to vigtige begrebers karakter præsenteret så empirisk velfunderet, som det sker her.

De udvalgte og de vilde

Marie Lennersand og *Linda Oja* beskæftiger sig med den tradition i svensk historie, der bygger på forestillingen om, at visse mennesker har været direkte udvalgt af Gud til at udføre særlige opgaver i forhold til deres medmennesker. I deres fælles artikel diskuterer de denne tradition i et socialhistorisk perspektiv: Hvordan indvirkede udvalgtheden på disse personers liv og sociale relationer? Empirien henter de hovedsagelig fra trolddomsprocesser i to sager fra Dalarne 1668-71, hvor der forekommer udsagn fra især nogle børn og unge, som havde fået til opgave af Gud at afsløre

troldfolk og derved redde landet fra Guds vrede. Og det er stærke sager, der diskes op med. Det var ikke bare Djævelen, der skulle bekæmpes, man skulle også søge at blødgøre en grum og hævngerrig Gud ved hjælp af regler for, hvornår man måtte arbejde, og hvordan man skulle klæde sig. Det er naturligvis ekstreme situationer, der her skildres, men de siger meget om, hvad der kunne tænkes, og hvad der blev opfattet som dødelig alvor af øvrighederne. I øvrigt viser de to forfattere, at der var forskel på, hvordan øvrighederne i de to områder stillede sig til de visionære vidners budskab. I Älvdalen tog præster, verdslige embedsmænd og domstol udsagnene med stor alvor, mens myndighederne i Rättvik var mere afventende og undersøgende. Det viser sig også, at de fleste af de visionære vidner senere gik temmelig triste skæbner i møde. *Sooili-Maria Eklund* skriver om dæmonologiske og medicinske forklaringsmodeller med udgangspunkt i drengen Henrich Michelssons englesyner i 1722. Artiklen påviser, hvordan jurister og teologer diskuterede forskellige forklaringer på drengens syner. De mente at kunne bevise, at Henrich ikke havde drømt det hele, at han var ved sine sansers fulde brug, om end noget enfoldig, og at visionerne ikke kunne bero på nogen sygdom. Tilbage var så den forklaring, at det var Djævelens værk, og den havde samtidig den fordel for teologerne, at den fjernede den mulighed, at en almindelig dreng kunne være talerør for Gud over for befolkningen. Og man kan tilføje, at her demonstreredes samtidig et at tidens vigtigste magtforhold: teologernes stræben efter monopol på tolkningen af tilværelsen, en stræben, der aldrig lykkedes fuldt ud, jfr. begreberne elitekultur og folkekultur.

Daniel Lindmark skriver om synet på samere og indianere i svenske missionsskildringer. Han påviser, hvordan begreberne "ædle vilde" contra "forfalden kultur" (som har klassisk antik baggrund) står over for og blandes med begreberne "syndige hedninger" contra "dydige kristne" (som har bibelsk baggrund). De to begrebsverdener brødes med hinanden, men med en tydelig udvikling fra sidste del af 1600-tallet og gennem 1700-tallet, således at beskrivelsen af samerne går i retning af i stadig højere grad at se dem som ædle vilde. Forfatteren finder denne udvikling endnu tydeligere i forhold til indianerne. I Amerika konfronteredes de svenske præster med en virkelighed, som fik dem til at sætte spørgsmålstegn ved deres nytestamentelige begreber om syndige hedninger. Det har længe været kendt, at de ortodokse teologer havde forbehold over for missionsvirksomhed blandt hedninge, og at det først var med pietismen, at der f.eks. påbegyndtes en mission i Trankebar i 1705, selv om Danmark havde haft kolonien siden 1620. Nu viser Lindmark, hvordan den teologiske nyorientering med pietismen også generelt førte til et nyt syn på naturfolkene både i Lapmarken og i Amerika, en side af sagen, der mig bekendt ikke har været megen opmærksomhed på tidligere.

Nogle tanker til sidst

Som man vil se, er bogen fuld af vigtige tanker, ideer og resultater vedrørende forestillingsverdener i Norden i perioden 1500-1800. Flere af forfatterne forstår at lade teori og empiri befrugte hinanden, og man glæder sig bogen igennem over en høj grad af problembevidsthed. Det ligger i den måde, bogen er blevet til på som resultat af en konference, at deltagerne og dermed forfatterne er kommet med hver sit emne ud fra, hvad de nu forsker i, og derfor vil det ikke være retfærdigt at beklage mangelen på systematik og overordnet sammenhæng i skildringen af det

religiøse verdensbillede, som jo er det, der knytter bogen sammen. Det er dog iøjnefaldende, at det helt overvejende er elitens verdensbillede, der skildres eller tages udgangspunkt i, om end, som det er fremgået, også forholdet mellem elitekultur og folkekultur bringes på bane. Samlet set er der ikke meget om, hvad de 80-90% af befolkningen, der var bønder, forestillede sig. Det var nok noget helt andet end det, vi hører om. Tag nu f.eks. den Djævel, der optræder i bogens titel. Der hvor dette afskum nævnes i bogen, sker det altid, som om det er en selvfølge, at han var Guds og menneskenes store modstander, som kampen stod imod, sådan som opfattelsen var i den officielle religion. Men sådan var virkeligheden langtfra. Der er mange eksempler på, at en sund og jordnær bondetankegang gik ud på, at de stærke kræfter, der var til stede her, måtte kunne bruges til noget nyttigt. Bønderne brugte udøbte, altså djævlebesatte, børn til at kurere sygt kvæg med. Det er karakteristisk for kildesituationen, at vi ved dette fra de strenge påbud, bønderne over hele Danmark fik gennem bisperne om at holde op med det.[11] Trolddom kunne "vendes" ved Djævelens hjælp. Der var f.eks. denne signeformel, nedskrevet i forbindelse med en trolddomssag i 1618 og brugt af kloge koner, når en troldkvinde havde fordærvet køernes mælkeydelse på en gård: En søndag morgen (i kirketiden!) skal der tegnes et kors og ovnen gøres hed i Djævelens navn, og så skal man tage et kar af den forgjorte mælk og kaste det ind i ilden i Djævelens navn og sige: "Den, som har forgjort mælkendet, skal således brænde i Fandens navn, amen." [12] Vores forfattere ligger vel i nogen grad under for "kildernes tyranni" – der er flere og lettere tilgængelige kilder til den lille elites tankeverden end til den store, analfabetiske befolknings. Men vi skal ikke lade os tyrannisere af kilderne, og det kan godt lade sig gøre at sige noget om tidens mangfoldighed af synsmåder, hvilket her er søgt antydet ved henvisningerne til kilderne til de just nævnte eksempler.[13]

Der er et andet begreb, eller rettere to, også fra bogens titel, som der kan være grund til at hæfte sig ved. Det er *religiøse* og *magiske* verdensbilleder. Morten Fink-Jensens og Tyge Kroghs analyser af disse begreber står temmelig alene. De fleste af de andre forfattere taler som i bogens undertitel om de to størrelser som adskilte fænomener, ofte så sammenhængen bliver noget uklar. Det er en vigtig begrebsmæssig uklarhed, som nok er udtryk for en manglende afklaring i disse forfatteres hoveder. Det magiske var en integreret del af datidens kristendomsopfattelse, og det er én af grundene til, at man ikke kommer langt med en sammenligning med nutidens kristendom, som i den forstand er blevet lige så sekulariseret som resten af vores civilisation. Nutidens kristendom er blevet renset for de elementer, der dårligst lod sig forene med en moderne naturvidenskabelig forklaringsverden. Den teologiske retning, der er gået længst i den retning, ser også ud til at være den, der direkte eller i modereret form har fået størst indflydelse på danske præster. Det vil være hensigtsmæssigt at opholde sig lidt ved den, for det kan bedre end mange andre ord illustrere forskellen på kristendommen før og nu.

Det drejer sig om den påvirkning, der er udgået fra den tyske teolog Rudolf Bultmann (1884-1976). Han stillede krav om *afmytologisering*. Alle overnaturlige eller magiske træk i Ny Testamente er "mytologi". I urkristendommens tid var det ganske naturligt, at man fremstillede Jesu liv, budskab og gerninger i mytologiske eller magiske former, som var i overensstemmelse med

tidens forestillinger om naturen og verden i det hele taget. Dette gælder f.eks. underne, jomfrufødselen, opstandelsen, himmelfarten, dommedagsforventningerne. Alle disse myter er nu i modstrid mod moderne, videnskabelig tænkning, men der er mange nutidige kristne, der mener, at det netop er disse magiske "biomstændigheder", det gælder om at tro på. Myterne bliver derved troshindringer, og derfor stiller Bultmann kravet om, at teksterne skal "afmytologiseres". Det gælder nemlig om at nå ind til den forståelse af menneskets forhold til Gud, som det, der siges i magiens sprog, vil udtrykke, og som efter Bultmanns mening har betydning for mennesket i dets eksistens nu. Bultmann er blevet karakteriseret som eksistensialistisk teolog, men også som *forsvarsteolog*: Han arbejder med muligheden for en kristen tro i en tid, da historie- og naturvidenskaberne har spærret for adgangen til det objektive grundlag for troen, som man kunne bygge på i ældre tider.[14] Vi kan notere os den rolle, Bultmann med absolut ret tildeler historievidenskaben i processen. Kildekritikken og dens forløbere helt fra Lorenzo Vallas har leveret det afgørende skyts til nedbrydning af Bibelens og andre religiøse autoriteters troværdighed som leverandører af viden, samtidig med at de nye indsigter vandt frem og skabte alternativer i form af bedre argumenterede forklaringer.

Nu er det ikke stedet her at diskutere Bultmanns store betydning for nutidens teologer, som undertiden vækker stor opstandelse og kommer i medierne, når de med Bultmann udtaler, at de ikke "tror" på dette eller hint – et evigt liv, opstandelsen, en skabergud, eller hvad det nu kan være. Men historikere behøver ikke nødvendigvis at dele de fleste journalisters altomfattende uvidenhed om teologi. Af Bultmann og hans disciple kan vi lære, hvis vi ikke vidste det i forvejen, at kristendommen i tidligere tid virkelig var af magisk-realistisk karakter, hvad enten vi så som ham vil mene, at den stadig har en realitet bagom det magiske eller ej. Det kan godt hjælpe os på vej til en bedre indlevelse i den gamle tankeverden. Det kan hjælpe os til ikke i usikkerhed at tro, at det almene var noget sært og mærkværdigt. Vi skal ikke "afmytologisere" den modsatte vej. Tag f.eks. dette tilfælde fra Frederik IIs tid: Da en retssag om et drab kørte fast, fordi nævningene ikke kunne finde ud af, hvem at to mistænkte, der var skyldig, anmodede de om – og fik bevilget af kongen – at den dræbtes legeme blev gravet op *"og forfares, om den almægtige Gud vil af sin nådige tilladelse gøre derhos nogen vis tegn, der efter de kunne udi nogen måde have dem at rette".*[15] Vi ved ikke, hvordan den almægtige Gud stillede sig til sagen, for vi har kun tilladelsen bevaret. Men det må vist siges at ligge temmelig langt fra, hvad nutidig kristendom i vores del af verden kan rumme. Det er ikke let at tænke denne anderledeshed helt til bunds. Den magisk-religiøse forestillingsverden spændte umådelig vidt, men det, der forenede den, var netop det, som vi kun kan nærme os en forståelse af ved at sammentænke de to begreber magi og religion til ét. Datidens kristendomsforståelse, som vi finder den selv hos de højlærde teologer, var ikke på nogen måde mindre "magisk" end den religion, vi finder hos den brede befolkning. Præmisserne – de grundlæggende forestillinger om virkelighedens indretning som fuld af usynlige kræfter bag den synlige verden – var de samme, men forskelle i social placering, uddannelse, individuelle anlæg og lokale særtræk gav variationer i forestillingerne. Det er kun vores nutidige bevidsthed, der i så lang tid har være en hindring for denne indsigt.

Noter

[1] Sydrak (ca. 1480), A xxiiii.

[2] F.eks. Jens Dinesen Jersin: Om Mirackler, Tegn oc Obenbaringer oc deris udleggelse (1631), (upagineret).

[3] For eksempler på dette, se min artikel Trolddomsprocessernes ophør i Danmark, Historisk Tidsskrift, 92, 1992, især s. 11 ff.

[4] Se herom min artikel "Fire stolper holder et skidehus", Tidens forestillingsverden, Svend Ellehøj (red.): Christian IVs Verden (1988), s. 214-275.

[5] Peder Palladius: Visitatsbogen, Peder Palladius' Danske Skrifter, ved Lis Jacobsen, 5. bind, 1925, s. 128.

[6] Sagen er behandlet af Wilhelm von Rosen: Månens Kulør, Studier i dansk bøssehistorie 1628–1912, I, 1993, s. 79 ff.

[7] Keith Thomas: Religion and the Decline of Magic (1971, mange senere optryk). Se især kapitel 9, Magic and Religion, hvor de åbenlyst magiske sider af den officielle religion søges forklaret som noget, der har "overlevet" i religionen fra et tidligere stadium og efterhånden bekæmpes mere og mere af gejstligheden.

[8] Anders Sørensen Vedel: Om den danske Krønicke at bescriffue, Gustav Albeck m.fl. (udg).: Humanister i Jylland, 1959, s. 130, 139.

[9] Anders Bording: Poëtiske Skrifter, I, ved Friederich Rostgaard, Peder Terpager og Hans Gram, 1735, s. 147.

[10] Se herom min anmeldelse af værkets 1. og 2. bind, Fortid og Nutid, 1992, s. 123-126.

[11] Danske Kirkelove, ved H.F. Rørdam, III, 1889, s. 324 f.

[12] Danmarks Trylleformler, ved F. Ohrt, 1917, nr. 1034.

[13] For flere eksempler, se min ovennævnte artikel i Svend Ellehøj (red.): Christian IVs Verden og bind 7 om 1500-tallet i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 1989, rev. udg. 2003, især kapitlet Forestillingsverdenen.

[14] Om Bultmann og hans betydning, se de nyere kirkehistorier, f.eks. Martin Schwarz Lausten: Danmarks kirkehistorie, 1983, 2. udg. 1987, 4. oplag med enkelte rettelser, 1996, s. 307 f.

[15] Danske Kirkelove, II, 1886, s. 403 f.

Anmeldelser

Karsten Skjold Petersen: Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803. Museum Tusculanums Forlag 2002, 399 s., 325 kr.
Karsten Skjold Petersen: Husarer i Roskilde. En garnison og dens by 1778-1842. Roskilde Museums Forlag, 2003, 144 s., 169 kr.

De danske byer havde et meget stort militært befolkningskontingent i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Gennem det meste af perioden havde mindst 20-30 af kongerigets, Slesvig og Holstens købstæder status som garnisonsbyer, og i mange af disse udgjorde officerer, underofficerer og menige samt deres koner og børn mere end 10 pct. af den samlede befolkning – i alt fald når alle var til stede. I enkelte byer var andelen langt højere. Således udgjorde den godt 3000 mand store garnison i Rendsborg ikke mindre end 41 pct. af byens befolkning i 1803. Men langt den største garnison fandtes i København. Her var 9.350 mennesker tilknyttet hæren i 1801, hvilket svarer til ca. ni pct. af hovedstadens daværende indbyggertal.

Til trods for, at den militære befolkningsgruppe var så stor, har den ikke påkaldt sig megen interesse fra forskernes side. Fx er der kun ganske få købstadsmonografier, hvor man kan finde mere end nogle få sider om garnisonen, og der er heller ikke meget at hente i lokalhistoriske årbøger og tidsskrifter. Karsten Skjold Petersens værker fra de seneste år har imidlertid rådet bod på denne mangel. Først udkom den let reviderede ph.d.-afhandling om de hvervede soldater mellem hærreformerne i 1774 og 1803 – en bog, der i øvrigt også indeholder en relativt fyldig redegørelse for de mange hærreformer fra ca. 1700 til 1774 og den politiske baggrund herfor. Derefter kom bogen om husareskadronen i Roskilde fra og med 1777-78. De to værker supplerer hinanden på udmærket vis. For det første behandler bogen om husarerne ikke bare de sidste 25 år af den lange periode, hvor hæren blev domineret af hvervede soldater, men også de følgende årtier, da hæren stort set udelukkende bestod af udskrevne soldater (selv om forfatteren til sin overraskelse har opdaget, at der faktisk blev hvervet enkelte soldater endnu omkring 1830). For det andet giver beskrivelsen af husarerne et indblik i forholdene i en provinsby og i en enhed under rytteriet, hvorimod bogen om de hvervede soldater fortrinsvis belyser vilkårene hos infanteristerne i København, idet en stor del af afhandlingen bygger på en detaljeret analyse af det righoldige arkiv fra Kronprinsens Regiment, der hørte hjemme i hovedstaden.

Selv om Karsten Skjold Petersen – der er museumsinspektør ved Tøjhusmuseet – tydeligvis nærer en stor interesse for militærets fysiske fremtræden, og læserne derfor får mange oplysninger om mundering og udrustning, handler de to bøger lige så meget om socialhistorie, økonomisk historie, retshistorie og militærhistorie. Det overordnede formål er at nuancere det negative billede af den hvervede hær, som man kan finde i en del, især ældre, litteratur. I særdeleshed har forfatteren ønsket at anfægte to almindelige antagelser – nemlig, at den hvervede hær i høj grad bestod af urolige og kriminelle elementer, der gav anledning til mange konflikter med den civile bybefolkning, og at hæren betød en stor økonomisk belastning for de byer, der havde garnison.

Det første af disse punkter bliver bl.a. behandlet i et af ph.d.-afhandlingens mest interessante kapitler, der drejer sig om hvervningen, de hvervedes baggrund og de forskellige mere eller mindre barske hvervemetoder. Det fremgår her, at der kunne være meget forskellige motiver til, at en mand gik ind i hæren. Vel var der sikkert nogle, som benyttede denne karrierevej til at stikke af fra en problematisk fortid med kriminalitet m.v. Men hovedparten af de hvervede synes at have været "almindelige" unge mænd med en håndværksmæssig eller landbrugsmæssig baggrund, og mange af dem har formentlig ladet sig lokke pga. arbejdsløshed og dårlig økonomi, kombineret med eventyrlyst. Ved hvervningen modtog de en større sum penge kontant (håndpenge), og herefter kunne de se frem til en sikker, om end meget lav grundløn i otte år eller mere samt mulighed for pension, hvis det blev til mange års tro tjeneste. Og det var bestemt ikke ualmindeligt, at en soldat var i tjeneste 20-30 år eller mere.

Karsten Skjold Petersen anfører flere mulige årsager til, at den hvervede hær har fået så dårligt et eftermæle. Den ene faktor er de nationale strømninger, der slog igennem i slutningen af 1700-tallet og fortsatte op gennem 1800-tal-

let. Ud fra en national synsvinkel virkede det anstødeligt, at der indgik et betydeligt udenlandsk element i 1700-tallets hvervede hær. En anden faktor er, at soldaterne udførte en del opgaver, som kunne gøre dem upopulære blandt byernes civilbefolkning. Således anvendte soldaterne en meget stor del af deres tid til vagttjeneste, og som led i dette skulle de bl.a. assistere konsumtionsbetjentene med kontrol af ind- og udførsel af varer. Desuden kunne hæren blive inddraget i løsning af politimæssige opgaver, og Skjold Petersen nævner i den forbindelse en række konkrete eksempler på, at der blev indsat militære enheder til at genoprette roen efter civile uroligheder forskellige steder i Danmark og Norge.

Endelig fremfører forfatteren den interessante hypotese, at der faktisk kan have været relativt mange "urolige elementer" blandt de soldater, som byernes civilbefolkning så i det daglige. For hærens ledelse har formentlig været tilbageholdende med at give frimandspas til de soldater, hvis loyalitet man kunne betvivle. Derimod fik en stor del af de andre soldater – ofte 30-50 pct. af alle de hvervede – permission til at bruge al deres tid på civilt arbejde størstedelen af året, normalt 11 af de 12 måneder. Dog skulle hærledelsen vide, hvor hver enkelt frimand fandt beskæftigelse, så man kunne hjemkalde vedkommende i tilfælde af krig. Ordningen var en stor fordel for statsmagten, fordi man på denne måde kunne opretholde en stor hær, samtidig med at man kunne spare en stor del af udgifterne til løn og husly. Frimændene modtog nemlig ikke ydelser fra militæret i den periode, hvor de var "frisat". Til gengæld måtte hæren ikke sende en soldat ud i arbejdsløshed, og den havde pligt til at genantage en frimand før permissionstidens udløb, hvis manden mistede sit civile arbejde.

Hvad angår spørgsmålet om militærets økonomiske betydning for garnisonsbyerne, skelner Karsten Skjold Petersen mellem byens og beboernes interesser. For byen (og dens skattebetalende borgere) kunne der være store udgifter forbundet med indkvartering og anskaffelse af de fornødne faciliteter i form af vagthuse, eksercerplads, værksteder, munderingskammer mm., men en del af disse udgifter blev dækket gennem en hjælpeskat, der blev opkrævet i byer uden garnison. Dertil kommer, at garnisonsbyerne må have fået en ganske betydelig økonomisk indsprøjtning gennem militærfolkenes lønninger, som blev udbetalt af staten, men som for langt den største dels vedkommende må være blevet omsat i lokalsamfundet. Der nævnes et beløb på ca. 30.000 Rdlr. pr. år for et infanteriregiment. Det var imidlertid ikke byen som sådan, der fik glæde af dette, men derimod de næringsdrivende, der leverede levnedsmidler, drikkevarer og andre ydelser til militæret.

Det sidste bliver også klart understreget i bogen om husarerne i Roskilde, hvor Karsten Skjold Petersen noterer, at det var byens store købmænd, der havde størst glæde af garnisonen. Men for en stor del af indbyggerne i Roskilde – nemlig dem, der ikke betalte byskat eller solgte ydelser til militæret – var husarernes tilstedeværelse i byen hverken forbundet med indtægter eller udgifter.

Ligesom i ph.d.-afhandlingen har Skjold Petersen i sin bog om husarerne gjort en stor indsats for at kortlægge soldaternes erhvervsmæssige og geografiske rekruttering samt deres tjenestetid, lønforhold og årsagerne til deres afgang (herunder omfanget af desertion). Men derudover har han søgt at grave lidt dybere i forholdet mellem garnison og bybefolkning, end det var muligt inden for rammerne af ph.d.-projektet. Til dette formål har han bl.a. gennemført en analyse af forhandlingsprotokollen for indkvarteringskommissionen - et organ, der fortrinsvis havde til opgave at finde løsninger på praktiske problemer i forbindelse med den private indkvartering af militærfolk hos byens borgere. Selv om Skjold Petersen beskriver arbejdet i kommissionen som *"ét langt tovtrækkeri mellem garnisonen og byen"*, fornemmer man en vis skuffelse over, at det ikke har været muligt at finde så mange oplysninger om daglige gnidninger mellem de to befolkningsgrupper. Men mange problemer er jo utvivlsomt blevet løst ad mundtlig vej.

Der var også et vist socialt samkvem mellem byens militære og civile befolkning. Således har Skjold Petersen noteret sig, at der næsten uafbrudt var én eller flere officerer i byens fugleskydningsselskab. Da selskabet var et forum, hvor standsbevidste borgere kunne mødes og bekræfte hinanden, indebar det *"en formaliseret accept"* i det bedre borgerskab at blive optaget i selskabet. Ligeledes giver kirkebøgerne indtryk af kontakter på de meniges niveau; en undersøgelse af dåbsnotitserne i to udvalgte tiårsperioder dokumenterer således, at det var ganske almindeligt, at husarerne gjorde brug af civile faddere. Analysen viser imidlertid også, at der ikke optrådte husarer som faddere ved dåbshandlinger hos civile roskildensere! Skjold Petersen har desuden foretaget en undersøgelse af antallet af fødsler uden for ægteskab, og den viser, at soldaterne udgjorde en uforholdsmæssig lille del af fædrene til disse børn. Dette vil formentlig overraske en del læsere, men et tilsvarende resultat er tidligere fremkommet ved studier af kirkebøger fra Skælskør i 1700-tallet.

Endelig har Karsten Skjold Petersen valgt at se på husarernes lovovertrædelser. Til dette

formål har han gennemgået en række årgange af regimentets justitsprotokol. Denne undersøgelse har dog ikke bragt større sager for dagen, og det er da også forfatterens indtryk, at husarerne hverken opførte sig mere eller mindre lovlydigt end de samtidige yngre civile mænd i byen. Set i dette lys kan det virke lidt misvisende, at Skjold Petersen har viet hele sit indledningskapitel til en ret omstændelig gennemgang af husar-eskadronens dramatiske ankomst til Roskilde i 1777, mytteriet i 1778 og det retslige efterspil efter disse begivenheder. Ganske vist må man indrømme, at denne præsentation danner en effektfuld introduktion til bogens emne, og at gennemgangen giver en god demonstration af den militære straffepleje i funktion. Men de dramatiske hændelser i disse år synes at have stået i stærk kontrast til de fredelige forhold i byen i de følgende 64 år. Indledningskapitlet fremstår da også lidt løsrevet fra resten af bogen.

Men dette er også den eneste kritik, jeg kan fremføre mod de to værker. Begge bøger leverer et væsentligt bidrag til dansk militærhistorie, og ph.d.-afhandlingen må betegnes som et af de vigtigste værker om dansk socialhistorie i 1700-tallet, der er udkommet i de sidste mange år. Der er tale om en stofmættet fremstilling, der giver et både bredt og detaljeret billede af de hvervede soldaters vilkår – ikke blot mellem 1774 og 1803, men også i årtierne forud. Bogen er velstruktureret, og indholdet er fremlagt i et forbilledligt klart sprog. Desuden er bogen forsynet med gode sammenfatninger, ordliste og register samt en række særdeles nyttige oversigter over hærens struktur og de enkelte enheders navneskift, garnisonering mm. Sidst, men ikke mindst, skal Karsten Skjold Petersen have tak for sin omhyggelige beskrivelse af de forskellige arkivalietyper og for de meget præcise referencer til de anvendte arkivalier. Afhandlingen kan derfor også bruges som en introduktion til anvendelsen af stambøger, af- og tilgangsbøger, listebøger, frimandsprotokoller mm. Således fremgår det tydeligt, at man kan skaffe mange oplysninger om de enkelte soldaters baggrund og tjenstlige forhold ved at kombinere oplysninger fra disse protokolrækker. I øvrigt gør Karsten Skjold Petersen også brug af erindringer. Der er ganske vist kun tale om nogle få af slagsen, men de bliver til gengæld udnyttet på en effektfuld og overbevisende måde.

Mange af de kvaliteter, der er nævnt oven for, gælder også for bogen om husarerne i Roskilde. Ved læsningen af denne fremstilling fornemmer man dog, at forfatteren primært har haft et lokalt publikum som målgruppe. Bogen kan imidlertid også anvendes som et anskueligt eksempel på, hvad man ofte vil kunne finde af dokumentation for militærets tilstedeværelse i provinsbyerne. Og det kan forhåbentlig give inspiration til kommende bidragydere til købstadsmonografier og lokalhistoriske årbøger og tidsskrifter.

Jørgen Mikkelsen

Martin Hans Borg: Dragørs Søfart 1800-1910. Dragør Lokalarkiv 2003, 163 s., 249 kr.

Selv om den lokalhistoriske litteratur om Dragør gennem årene har flydt i en lind strøm, har der ifølge historikeren Martin Hans Borg ikke været præsenteret nye forskningsresultater om Dragørs søfart siden Christen Nicolaisens *Amagers Historie*, som udkom i årene 1907-1912. Men nu er tiden inde til, at emnet tages op til fornyet behandling.

Fra 1757 var Dragør provinsens største søfartsby, og søfolkene fra Dragør sejlede over alt i Danmark. I 1801 boede der 1583 indbyggere i Dragør, og 73 pct. af de arbejdsduelige mænd var beskæftiget inden for søfart. Indenrigsfarten med brænde var det primære, men der blev også sejlet landbrugsvarer til Oslo og Wismar. Det gik godt, og flåden nåede op på 88 sejlskibe i 1806; men så gik det galt: Napoleonskrigene gav Dragør en økonomisk krise, og byen mistede mange fartøjer.

Medens provinsens handelsflåde fordobledes mellem 1830 og 1849, var tilbagegangen i Dragør tilsyneladende ikke til at vende. Paradoksalt nok var der en stor stigning i lodsningerne, men det skyldtes en stigende trafik, der gik *udenom* Dragør. Først omkring 1850 begyndte det at vende: nu var 65 pct. af de erhvervsaktive mænd beskæftiget med søfart, og de ejende erhverv – skibsførere og redere – var i stigning. Skibene blev større og flere, men fordums storhed kom Dragør ikke i nærheden af.

Udenrigsfarten var stigende – især på Storbritannien og Sverige, men også Sydeuropa, som muliggjorde sejlads året rundt. De traditionelt enmands-ejede skibe fik efterhånden selskab af partrederierne, som gav en bredere kreds mulighed for at deltage i skibsfarten; men kun én mand, nemlig H. N. Jeppesen, brød mønsteret ved at være reder for en række skibe.

H. N. Jeppesen etablerede sig i 1852 med bramsejlsskonnerten "Elisabeth", men det gik hurtigt fremad, og i 1860'erne fik Jeppesen tilnavnet "Dragørs konge", medens de syv døtre tilsvarende var "Dragørs prinsesser". Jeppesens svigersønner kom efterhånden ind i rederiet som skibsførere og fik fra 1870'erne

også parter i rederiets skibe. Den ældste datter, Anna, blev gift med Peter Mærsk Møller, hvis forhold til svigerfaderen blev konfliktfyldt – ikke mindst af religiøse grunde. Da Jeppesen døde i 1883, blev splittelsen åbenlys, og arvingerne evnede ikke at videreføre rederiet, som siden 1877 havde mærket tilbagegang. Et års tid efter Jeppesens død flyttede familien Anna og Peter Mærsk Møller til Svendborg, hvor de etablerede sig med rederivirksomhed. Der var megen modgang i de første år, men anstrengelserne skulle som bekendt senere vise sig at bære frugt.

Dragørs søfart oplevede en kraftig afmatning i 1880'erne og 1890'erne. Rederne forsvandt, og efter 1900 var Dragørs rolle som søfartsby definitivt forbi. Martin Hans Borg forklarer udviklingen med konkurrencen fra den stærkt voksende dampskibsflåde og jernbanenettets udvidelse. Lokalt manglede Dragør opland, et skibsværft og efter H. N. Jeppesens død en pengestærk reder, der kunne tage konkurrencen op med de københavnske dampskibsredere. Men Dragørs flåde var blevet for gammel, og tiden var løbet fra den ellers så driftige søfartsby. I 1910 opløstes Dragørs byforstanderskab, og dermed ophørte Dragør administrativt som søfartsby. I stedet vistes byen interesse fra sommergæster og senere tilflyttere, der nød Dragørs uspolerede idyl tæt på København, men fjernt fra storbyens støv og støj.

Man gribes af historien, for Borg skriver ikke bare glimrende, men også meget engageret. De mange anekdoter i billedteksterne giver følelsen af at være tæt på hovedpersonerne, men det er på den anden side et problem, at Borg har så meget at fortælle, at teksterne til de i øvrigt meget flotte illustrationer konsekvent er blevet alt for lange.

Det forekommer lidt ejendommeligt, at bogen tager afsæt i året 1800, eftersom byens opsving og status som førende søfartsby kom allerede i midten af 1700-tallet. Heldigvis er skellet ikke fulgt helt så konsekvent, som titlen lader ane.

Bogen bygger på forfatterens historiespeciale, og vel bl.a. derfor er der gjort meget ud af tabeller og oversigter. Ikke mindst den arbejdskrævende opgørelse af Dragørs flåde 1807-1814 er en nyhed, som er rekonstrueret ud fra Dragørskibenes aktivitetsniveau i Københavns Havn. Der er i det hele taget benyttet et omfattende kildemateriale, og det sammenlignende perspektiv, som så ofte forbigås i lokalhistorisk litteratur, er heller ikke glemt. Vi orienteres løbende om Dragørs position i forhold til de øvrige provinshavne og især Svendborg, mens Marstal på Ærø kun er nævnt i forbifarten, og det må undre – også selv om Ærø først blev en del af kongeriget efter krigen 1864. Marstal var nemlig ikke bare en stor søfartsby, men byen havde også den manglende vareudskibning tilfælles med Dragør. Opløsningen af H. N. Jeppesens rederi efter rederens død har sin næsten fuldstændige parallel i rederiet H. C. Christensen i Marstal – ganske vist 50 år senere. Endelig sætter befolkningen i begge byer – eller det gjorde de i hvert fald dengang – pris på æbleskiver med svesker!

Dragørs Søfart 1800-1910 er først og fremmest skrevet til folk i Dragør, og dér kan den ikke undgå at gøre lykke, for det er en lokalhistorisk guldgrube – ikke mindst om familien H. N. Jeppesen, som forfatteren selv er rundet af. For udenforstående kan det måske nok blive lidt for lokalt ind imellem, men så må de lade bogen ligge – hvis de kan!

Karsten Hermansen

Jan Peters: Mit Pflug und Gänsekiel, Selbstzeugnisse schreibender Bauern, Selbstzeugnisse der Neuzeit, Bd. 12. Böhlau Verlag, Köln, Weimar og Wien 2003, 357 s., 29,90 euro.

Da nu afdøde landsarkivar Jens Holmgaard i 1969 fik den gode idé at lade Landbohistorisk Selskab udgive den jyske fæstebonde Christen Andersens dagbog fra årene 1786-97, havde han næppe forestillet sig, at dette lille værk skulle få så stor betydning, som det skulle vise sig at blive tilfældet. Bondedagbogen vakte ikke blot interesse i Viborg og omegn, den blev også læst af historikere og etnologer over hele landet, som her mødte en mærkværdig ny kildegruppe: bondedagbøgerne. Christen Andersens bondedagbog blev også studeret uden for landets grænser, og den var med til at sætte gang i et nyt nord- og mellemeuropæisk forskningssamarbejde, som bl.a. manifesterede sig på en række konferencer i Tyskland, Danmark og Sverige. Fra den sidste, der fandt sted i København i 1998, er udsendt antologien *Writing Peasants* (anmeldt i *Fortid og Nutid* 2003:4, s. 304-5 af Martin T.H. Bork).

En af de tyske forskere, der tilbage fra 1980'ernes begyndelse fattede stor interesse for bondedagbøgerne, var professor Jan Peters, som var ansat ved Humboldtuniversitetet i det Berlin, der dengang var hovedstad i en nu ikke længere eksisterende stat. Fra 1989 og frem til sin pensionering for få år siden har Peters været tilknyttet Universitetet i Potsdam, hvor han fik mulighed for at fortsatte sin bondedagbogsforskning. Jan Peters tilhører årgang 1932, og

under sit og familiens eksilophold i Sverige under 2. Verdenskrig lærte han sig svensk, ligesom han læser dansk og norsk. Det er således en særdeles kompetent og kyndig forfatter, der står bag denne bogudgivelse. Med *Mit Pflug und Gänsekiel* (Med plov og gåsepen) har Peters sat sig for at give et vue over bondedagbogsforskningen frem til årtusindskiftet, og det ikke mindst med sigte på at ridse nye og uudforskede problemstillinger op. Dernæst vil han samtidig præsentere en række bondedagbøger for derigennem at give læserne en fornemmelse af disse kilders indhold og anvendelsesmuligheder. Jan Peters gennemgår ialt 26 bondedagbøger fra Schweiz, Østrig, Tyskland, Danmark og Sverige, og de beskrives alle efter et bestemt skema med følgende punkter: Forfatterens data og historie, lokaliteten, kildens fysiske fremtoning og opbevaringssted, kildeudgivelser, kildens indhold samt endelig et kortere tekstuddrag med noget af det, der er særligt karakteristisk for den enkelte bondedagbog. Flertallet af de omtalte bondedagbøger hører hjemme i Tyskland, mens fem kommer fra Danmark. Det drejer sig om den jyske fæstebonde Christen Andersen, fynboerne Peder Madsen og Anders- og Lars Andersen samt de to sjællandske gårdmænd Lars Nielsen og Søren Pedersen.

Mit Pflug og Gänsekiel udsendes som bind 12 i Böhlauforlagets serie *Selbstzeugnisse der Neuzeit*. Bondedagbøger hører til en kildegruppe, man kan kalde "selvbetragtninger" eller egodokumenter, dvs. kilder, der er forfattet af enkeltpersoner, og hvis indhold udtrykker og afspejler skribenternes egne erfaringer og oplevelser i tilknytning til det daglige, nære liv på gården og i landsbyen. Bondedagbøgerne er ikke skrevet med henblik på offentliggørelse, men de er alene udsprunget af konkrete behov, der kan variere fra sted til sted, sådan som de 26 dagbøger tydeligt viser. Ikke mindst dette kan gøre bondedagbøger til en vanskelig kilde at arbejde med, men at mulighederne langtfra er udtømte i denne tid, hvor der – som aldrig før – arbejdes med kultur- og mentalitetshistorie, får man et klart indtryk af, når man læser bogens 50-siders store *Nachwort,* hvor Jan Peters trækker en række spændende anvendelsesmuligheder og perspektiver op.

Karl Peder Pedersen

Jens H. Nielsen: Tinglev – grænsesogn. Lokalhistorisk Forening for Tinglev Kommune [uden år], 223 s.

I disse kommunalreformtider er det spændende, hvordan fremtiden bliver for by-, kommune- og sognehistorierne. Vil man fremtidig vælge at skrive de nye kæmpekommuners historie, eller vil der fortsat udkomme fremstillinger af 1970-kommunens historie eller vil endog sognehistorierne overleve? Spørgsmålet kommer vel til at afhænge af mulighederne for at skaffe penge, og om den lokalhistoriske interesse. Vil man fortsat føle sig som beboer i det helt lokale område, eller vil man identificere sig med de kommende kæmpekommuner?

I Sønderjylland omfatter de fleste lokalhistorier kommunerne før 1970. Dette gælder f.eks. de fire købstæders historier, hvilket nok skyldes, at de for Haderslevs vedkommende kun er ført frem til 1920 og for de tre andre købstæders vedkommende til 1965/1970. Aabenraas købstadshistorie 1-4 er suppleret med sognehistorier for de i 1970 indlemmede kommuner Ensted (udgivet 1987) og Løjt (Udgivet 1988) og for Sønderborgs købstadshistories vedkommende med Dybbøls sognehistorie (udkommet 1976). Af de sønderjyske flækker har Højer fået en historisk fremstilling, der dækker hele den i 1970 oprettede storkommune. Til gengæld har den på grund af sponsoreringen en meget misvisende titel: *Sparekassen i Højer 1843-1993 med et træk fra byen efter 1920* (Højer 1993). Langt det meste af bogen er en kommunehistorie efter 1920. Et andet eksempel på, at storkommunen er valgt som område er Carsten Porskrog Rasmussens *Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-90* (1992).

En anden skillelinje mellem de lokalhistoriske fremstillinger er deres afgrænsning i tid. En række af dem går traditionelt helt tilbage i forhistorisk tid, selv om kilderne måske ikke altid lader sig afgrænse til sognet. Andre begynder langt længere fremme i tid. F.eks. bogen om Bov og Holbøl og Henrik Becher-Christensens bog om Tønder 1920-70 (udkommet 1993), men årsagen til afgrænsningen bagud er i disse og andre tilfælde ofte, at der tidligere er udkommet bøger om den ældre periode.

Og så til bogen om Tinglev. Geografisk omfatter bogen udelukkende Tinglev sogn, der udgjorde sin egen kommune, indtil den i 1970 blev sammenlagt med fem andre sogne til Tinglev storkommune. Af forordet fremgår, at bogen ikke er en fuldstændig sognehistorie, men at formålet har været *"gennem enkelte snit og hændelser at tegne et omrids af sognet, dets skæbne og dets beboere"*. Vægten er lagt på den nyere tids historie og på de kulturelle forhold.

Bogens forfatter er lokalhistorikeren Jens H. Nielsen, der tidligere har udgivet en bog om indbyggerne i Tinglev sogn 1845.

På trods af hovedvægten på nyere tid har forfatteren alligevel følt sig fristet til at gå helt tilbage til istiden, hvor *"Tinglev sogns overflade dannes"*. Herefter følger hovedkapitler om sognets præster, skoler og lærere og om foreningslivet og et kapitel om brydningstiden 1920-1945, hvor de nationalpolitiske forhold i høj grad kom til at indvirke på udviklingen i grænsesognet Tinglev. Bogens anden halvdel indeholder afsnit om erhvervsudviklingen, handel, håndværk og industri, små afsnit om sognets landsbyer og endelig et mindre afsnit om det kommunale selvstyre, der mest handler om valgene og om udpegelsen af sognerådsformænd og borgmestre.

Kapitlet om præsterne og kirkelivet indeholder oplysninger om alle præsterne siden Reformationen. I flere perioder var det dramatisk at være præst i Tinglev, bl.a. blev det nødvendigt for degnen under svenskekrigene at gemme kirkesølvet i mosen, hvad efterfølgende gav anledning til en retssag mod sønnen, da sølvet ikke kunne findes igen. Nicolaus Rattenburg (præst 1680-1707) må åbenbart have haft dårlige erfaringer, da han i tienderegistret skrev på latin: *"Gud bevare os for mus, tyveknægte og ondsindede kvinder"*.

I det 19. og 20. århundrede kom de nationale forhold til at spille en stor rolle. Kirkesproget var dansk, men fra 1888 blev der holdt seks årlige gudstjenester på tysk, senere flere. Præsterne måtte også tage stilling i forholdet mellem dansk og tysk. Pastor P. A. Beyer (præst fra 1837) formåede at blive siddende i embedet, både efter 1848 og efter 1864, med det resultat, at han blev anset for tysksindet, hvad han vist ikke var. Efter 1920 fortsatte man med tyske gudstjenester i Tinglev Kirke ved en nabopræst, men det tilfredsstillede ikke det tyske mindretal, der i 1923 oprettede en tysk frimenighed. Da denne i 1930'erne blev præget af nazismen, blev den lukket i 1945, men nogle år senere blev der påny oprettet en tysk frimenighed. Blandt de kirkelige retninger spillede Indre Mission en afgørende rolle for menighedslivet i sognet. Kapitlet om kirken og præsterne bygger bl.a. på pastor P. M. Johannsens kirkekrønike og sognekrønike. Disse krøniker, som i den preussiske tid krævedes udarbejdet, er værdifulde kilder til mange sønderjyske sognes historie.

I kapitlet om skolevæsenet er hovedkilden den tyske skoleleder Hans Fr. Jørgen Hansens bog *Beiträge zur Schulgeschichte des Kirchspiels Tingleff* (Aabenraa 1979). Også her har ønsket været at nævne alle skoler og lærere, der har virket i sognet frem til de små skolers nedlæggelse. Om den første lærer ved Tinglev Skole ved man dog kun, at han har snittet sit navn i degnestolen. Da kirkesproget var dansk, blev skolesproget også dansk. Fra 1840 indførtes der nogle timer tyskundervisning. I den preussiske tid blev timetallet i tysk stadig større, så der kun var to dansksprogede religionstimer tilbage. Efter 1920 oprettedes der i Tinglev tyske folkeskoleafdelinger ved fem skoler, og desuden en privat tysk mellemskole med den for tyskheden meget aktive W. Koopmann som rektor. Da de tyske skoler blev inddraget i de nazistiske "noder og unoder", så flere af lærerne mere fungerede som partifunktionærer end som lærere, blev skolerne lukket i 1945. I 1950 oprettedes på ny en tysk privatskole.

På foreningsområdet fremhæver Jens H. Nielsen, at foreningslivet i et grænsesogn som Tinglev vil være præget af de nationalpolitiske strømninger, således at et dansk foreningsinitiativ straks vil blive modsvaret af et tilsvarende tysk og omvendt. Afsnittet om foreningerne er derfor inddelt i tre: danske foreninger, tyske foreninger og neutrale foreninger. Blandt de sidste nævnes handels-, håndværks- og industriforeningen og det frivillige brandværn. Man kunne åbenbart enes om i fællesskab at slukke både danske og tyske brande!

Bogens første del slutter med et spændende kapitel om tiden mellem 1920 og 1945, som på Tinglevegnen blev en broget periode. I 1920'erne vandt Cornelius Petersen og hans selvstyrebevægelse indpas i området, og i 1930'erne kæmpede hele tre nazistiske grupper (NSAN, DNSAN og NSDAPN) om indflydelsen på det tyske mindretal. Den 9. april blev der kæmpet i Tinglev sogn, og der faldt således to soldater ved træfningen i Bredevad. Under besættelsen opstod der på Tinglevegnen en modstandsgruppe under ledelse af Tinglevs "sherif" J. P. Egebjerg Andersen. Tre af dens medlemmer døde i Neuengamme.

Jens H. Nielsens bog er således en sognehistorie af den traditionelle slags. For den ikke-lokale læser er der mest at hente i bogens første del, der handler om sognets placering mellem dansk og tysk på kirke-, skole- og foreningsområdet. Bogens anden halvdel, som handler om erhvervsudviklingen, handel, håndværk og industri, skal ikke omtales nærmere i denne anmeldelse. Disse afsnit indeholder først og fremmest oplysninger om de enkelte virksomheder med oplysning om ejerforhold m.v. Disse afsnit har næsten et leksikalt præg. Denne del af bogen har derfor mest interesse for helt lokale læsere, der i mange sammenhænge kan finde navnestof i bogen (jfr. det omfattende navneregister).

Anmelderen har ikke mulighed for at kontrollere de mange detaljer med navne, men de er formentlig i orden. I første del skal et enkelt forhold præciseres. På s. 41 anføres det, at præsten var tilsynsførende med skolen frem til 1933. Dette gjaldt ikke i Sønderjylland, hvor præsterne ikke var formænd for skolekommissionerne. I Tinglev var sognepræst J.C. Nielsen ganske vist i 1930'erne formand, men han var opstillet og valgt på lige fod med de øvrige medlemmer. Bogen er uden angivelse af trykkeår, men den nyeste oplysning stammer fra kommunevalget i november 2001.

Erik Nørr

Asbjørn Hellum, Poul Ulrich Jensen, Poul Porskær Poulsen & Vigand Rasmussen: Det ny Vejle 1970-2002, Vejles Historie, bd. 4. Vejle Kommune 2002, 256 s., 325 kr.
Knud Holch Andersen, Orla Poulsen & Flemming Skipper: Mellem opbrud og tilpasning. Thy 1970-2000, Thisted Købstads Historie 3. Forlaget Knakken 2002, 556 s., 348 kr.

"Så lig hinanden og dog så forskellige" kunne være mottoet for denne anmeldelse. Begge byhistorier fra Vejle og Thisted fører byernes historie fra kommunalreformen i 1970 frem til hhv. 2002 og 2000. For Vejles vedkommende er der tale om en senere besluttet tilføjelse til det oprindelige trebinds-værk, der følger en temaopdelt model, som også er fulgt i nye byhistorier fra Århus, Viborg og Esbjerg. Byen ville markere sit 675 års jubilæum, og så meldte ideen sig om at føre værket helt up to date.

Tredie bind af Thisteds historie er led i det oprindelige udkast til byens historie. I Vejles historie bd. 4 skriver fire historikere en temaopdelt historie i en overbliksorienteret, klar stil. Hovedafsnittene omfatter Vejles styre i storkommunens æra ved Asbjørn Hellum, familieliv og sociale forhold ved Poul Ulrich Jensen, kulturlivet i Vejle ved Poul Porskær Poulsen, befolknings- og byudvikling ved Vigand Rasmussen, samt endelig byens erhvervsliv ved Poul Porskær Poulsen.

Thistedbindet er skrevet af to lokale historikere, Knud Holch Andersen og Orla Poulsen og en lokal journalist, Flemming Skipper, med mange års virke i byen bag sig. Det er, trods Thisteds betydeligt mindre størrelse, blevet til en meget tykkere bog end det fjerde Vejlebind (556 sider mod 256). Det skyldes i høj grad, at man i Thisted vil rundt i krogene, at man skal ud i storkommunens landdistrikter og bydannelser. Ikke mindst er stilen i Thistedhistorien mere ordrig og journalistisk – på godt og ondt. Vi kommer til at kende borgerne i Thisted kommune på nært, til tider meget nært, hold, men må tage en del snak og også nogle fraser og klichéer med.

Dispositionen er mindre overskuelig end i Vejlebindet med dets fem hovedafsnit, men der er dog en klar linje gennem værket: Vi begynder med at indkredse miljøet i Thy og Thisted, går videre til trafikken, og kommer til hvad der kaldes en brydningstid. Her refereres til det gamle stoute Thys møde med ungdomsoprøret og opbruddet i de sene tressere og halvfjerdsere. Thylejren og kirkebesættelsen i Hjardemål var de mest markante udtryk for mødet med det nye og uforståelige. Dernæst indkredses Thy som arbejdsløshedsø i 1970'erne, og den positive industriudvikling som en aktiv erhvervsfremmende politik siden skaffede til egnen. Vi kommer ud i de 17 landkommuner og rundt i stationsbymiljøerne og andre bymiljøer. Idræt og kunst får sit. Pressen også. Der følger en skildring af ændringerne i byen, i forretningslivet og boligkvartererne. Forureningen og energisituationen behandles detaljeret, hvorefter der sluttes af med det kommunale styre i storkommunens tid. Endelig giver de tre forfattere i hver sin epilog en tolkning af Thisted Kommunes udvikling

Thistedholdet har været godt nede i dagbladenes og de lokalhistoriske arkivers billedarkiver. Begge bøger må betegnes som velillustrerede. Igen er Vejlebindets billedudvalg det finest afbalancerede. Men altså! Det er det kølige overblik i Vejle mod den mere person- og stedsfikserede skildring med et *human touch* fra Thisted. Thistedværket har også taget den efterhånden meget udbredte lay-outstil med tekstruder til sig og præsenterer heri forskellige prominente borgere og deres indsats i perioden.

Byerne er forskellige. Vejle er industri- og handelsbyen, der ligger ved den centrale nordsydgående trafikåre i Jylland: Engang hovedlandevejen, nu motorvejen hen over broen over Vejlefjord. Byen er en vigtig station for jernbaneforbindelsen op gennem Jylland og har en betydelig havn. Byen er også centrum for Vejle Amts kontorer. Byen har talt store industrier som Dandy Tyggegummi, Tulipslagteriet, DOFO, C. M. Hess og Bomuldsspinderiet o.m.a. Kommunen tæller ca. 54.000 indbyggere. Thisted med i dag 13.000 indbyggere (dog 40.000 i hele kommunen) havde før 1970 en forholdsvis beskeden industri og var frem for alt Thys administrative centrum og handelsby.

Thy og Thisted blev midt i 1970'erne noget af en arbejdsløshedsø med op til 18 pct. ledige

blandt de forsikrede. Udkantsbeliggenheden kunne ikke nægtes og måtte få følger, når der samtidig med den økonomiske krise var sket en affolkning af landbruget. Men hvor Vejle oplevede, at store virksomheder som C. M. Hess og Bomuldsspinderiet lukkede, så oplevede Thisted Kommune i 1970'erne og efter 1986 en betydelig industriel vækst, fordi det lykkedes at tiltrække store virksomheder, der søgte en stabil arbejdskraft. Der lykkedes at få virksomheder som Coloplast, Hellesen og Oticon til at flytte afdelinger til byen. En af forfatterne taler lige frem om en lokal industriel revolution, der gjorde Thy til et af Danmarks mest industrialiserede samfund. Modsat Vejle fik Thisted også en trafiklufthavn. Udkantsbeliggenheden kan dog stadig være et problem for Thisted, når byen f.eks. må kæmpe imod tanker hos DSB om at nedlægge Thybanen.

En motorvej havde Thisted ingen ambitioner om, men man fik dog en omfartsvej rundt om byen. Udkantsbyen Thisted fik således medgang i form af en industrialisering, medens byen med de gode betingelser, Vejle, måtte gennem en vis krise og stagnation. Med lukningen af flere af de gamle storindustrier trådte Vejle ufrivilligt ind i det post-industrielle stadium.

Det prægede Thisted og også til dels Vejle, at kommunen og amtet blev de største arbejdsgivere. Socialsektoren og uddannelsesinstitutionerne blev udbygget kraftigt i begge byer som overalt i landet. Det belastede samfundsøkonomien. Men i Thy var der brug for nye beskæftigelsesmuligheder, for landbrugets modernisering bevirkede, at de store landbrug kunne drives af ganske få landmænd. Landbruget ophørte med at være en udbredt livsform, når brugene blev til svinefarme og mælkefabrikker.

Vejle oplevede industrilukninger og arbejdsløshed i 1970'erne. Med arbejdsløsheden og krisen kom også en beskeden befolkningsvækst. Tulip og Dandy overlevede forbigående kriser. Efter problemer med det russiske marked og med den internationale afsætning er dele af virksomheden solgt til det engelske Cadbury-Schweppes. Den engang så store tekstilindustri fulgte en landsdækkende for ikke at sige international konjunkturudvikling og gik tilbage. Både Windfeldt-Hansens Bomuldsspinderi og De Danske Bomuldsspinderier lukkede helt ned i 1998 og 2000. Til gengæld fik Jysk Data Center fremgang gennem de tre årtier, og Vejle står som EDB-by kun tilbage for København og Århus. Byens økonomi og beskæftigelse rettede sig op i 1990'erne. Lukningen af de vigtige storindustrier førte ufrivilligt Vejle ind i en postindustriel æra. Men nærings- og nydelsesmiddelindustrien, firmaet Haahr-Benzin og JDC står endnu stærkt.

Thisteds industriudvikling skete på basis af et beskedent udgangspunkt og i en arbejdsløshedsramt egn, hvor der var rigelig ledig arbejdskraft. Vejle var en industriby, der blev ramt i sin kerne, da konjunkturerne for dens største industrier forværredes. Til gengæld er byen forblevet en stærk handels- og serviceby, selvom nationale og internationale butikskæder har overtaget mange lokale butikker. De små forretningsdrivende bliver dertil trængt af de store butikscentre. Man føler sig også lidt trængt af konkurrence fra Kolding og Fredericia. Men Vejle er dog på ingen måde en by tegnet af tilbagegang og krise.

I politisk henseende er Vejle og Thisted også to meget forskellige bysamfund. Socialdemokratiet havde nærmest monopol på magten i industri- og arbejderbyen Vejle. Borgmester Willy Sørensen sad som en næsten urørlig og meget selvstændig bykonge på magten i over 25 år. I Thisted sad Venstre på magten med opbakning fra de konservative. Også Thisted havde en ganske selvrådig bykonge i Aksel Mikkelsen, der sad på posten fra 1954 til 1970, hvor han afviklede borgmesterposten, da der var valgt en kommunalbestyrelse til den nye storkommune. Med den nye kommunalborgmester kom en mand fra oplandskommunerne til at sidde på styret i 12 år, nemlig Holger Visby fra Sjørring. Storkommunen blev dannet af hele 18 sognekommuner til sorg for en del sognebørn, især i landkommunerne, der mente at nærdemokratiet nu forsvandt. Ifølge forfatterne havde de nye kommunalrådsmedlemmer vanskeligt ved at se udover de lokale interesser, de søgte at forsvare. Det kneb længe med fodslaget og forståelsen for helhedens interesser i de nye storkommuner.

Fra 1973 oplevede også Thisted Kommune, at jordskredsvalget forårsagede store ændringer i den traditionelle politiske balance, uden at Venstre dog foreløbig blev tippet fra magten. Fremskridtspartiet, Kristeligt Folkeparti og Centrumdemokraterne dukkede op i det politiske landskab. Samtidig kom der for de borgerlige at se i 1977 en ny havkat i hyttefadet, nemlig Thylisten, der reelt bestod af repræsentanter for SF, VS og DKP. Den repræsenterede det alternative miljø, som groede op i det traditionelle landbrugs- og Venstreprægede Thy. Listen mistede sit faste grundlag, da SF gik enegang i 1998.

Ved kommunevalget i 1993 opnåede en konservativ for første gang borgmesterembedet i Thisted, nemlig boghandler Ruth Scharling. Det kunne hun først og fremmest takke et splittet Venstre for. Spidskandidaten Kaj Kristensen (V) havde modstandere i egne rækker og blandt de konservative. Derfor blev der dannet en alli-

ance mellem de konservative, fremskridtsmedlemmet og socialdemokraterne. Kommunalpolitik er scenen for mange sære alliancer. Fra 1998 kunne den noget hårdt prøvede Kaj Kristensen endelig blive borgmester på socialdemokratisk støtte købt ved løfte om to formandsposter og viceborgmesterstillingen. Og i 2001 fik Socialdemokratiet endelig borgmesterposten med støtte fra de konservative igen. Man købte også Thylisten med formandsposten i udvalget for teknik og miljø.

Et lignende broget billede skabt af partiernes mangfoldighed efter 1973 kan Vejle udvise. Med Willy Sørensens død i 1978 fik socialdemokratiet ikke igen en lige så oplagt lederfigur. Bykongernes tid var måske på retur. Der var utilfredshed med Sørensens egenrådighed, og man fravalgte efter hans afgang den kandidat, han havde tænkt som sin efterfølger. Dog sad partiet på borgmesterposten frem til 1994 med næsten samme selvfølgelighed som svenske socialdemokratiske statsministre. Ved valget i 1994 var socialdemokratiet endnu største parti i Vejle, men Venstre fik det år et kanonvalg. For at vippe socialdemokraterne indgik Venstre en alliance med de konservative, de radikale og SF, der havde den populære pastor Flemming Christensen som forgrundsfigur. I det såkaldte sommerhusforlig, der blev kendt i hele landet, blev SF-præsten gjort til borgmester – landets første SF-borgmester. Alliancen kom i stand, fordi SF havde udviklet et mistillidsforhold til den traditionelle samarbejdspartner, Socialdemokratiet. Og posten gav i 2001 SF så stor tilslutning, at det blev byrådets største parti. Flemming Christensen blev nu borgmester for en ny koalition mellem SF, Socialdemokratiet og Vejlelisten. Således gav opbruddet fra det gamle firepartisystem anledning til mange brud med traditionelle bindinger. Man tør vel også sige, at opportunismen eller pragmatismen er vokset på partipolitikkens bekostning.

Bøgerne viser, at det var udkantsområdet Thy, der oplevede de største omvæltninger i de tre årtier. Thistedbindet spiller da også en del på temaer som det alternatives indmarch i et stout og konservativt miljø samt på den fra 1980'erne vellykkede erhvervsfremmende politik. Et typisk træk i den mentalitetsændring, der prægede 1970'erne var, at afholdskroerne var på retur. I begyndelsen af 1900-tallet prægede Indre Mission og Afholdsbevægelsen stemningen. Hele Thy uden for det syndige Thisted blev tørlagt på rekordtid. Kommuner indførte bevillingsforbud og bevægelserne opkøbte kroerne. Men i 1960'erne og 70'erne ville menigmand have en øl eller et glas vin til en kromiddag eller festmiddag. De gamle afholdskæmper stred imod, men restriktionerne faldt en for en.

I begge byer skete der en kraftig udvikling af det kulturelle liv. Tingene stod begge steder i stampe omkring 1970. I Vejle var musikforeningen ved at opgive ævred og teateret var ikke længere i brug. Ingen af byerne kunne prale med store seværdigheder, endsige et markant kulturliv. Byen satsede i 1970'erne på et nyt bibliotek og på sporten. Man havde trods alt Vejle Boldklub og Allan Simonsen (der dog blev profesionel i udlandet). Men i 1980'erne udviklede tingene sig. Vejlehistorien undlader ikke at nævne byens to museer og det nye lokalhistoriske arkiv, der nu har fået stadsarkivstatus, og som jo også skabte Vejles nye byhistorie. Museums- og arkivaktiviteterne kunne flytte ind i det gamle bibliotek i 1973. Mest markant af de kulturelle tiltag, der fortsatte ind i 1990'erne, var Vejles store musikteater, der blev indviet i 1992. På museumsfronten kunne den senere rigsantikvar Steen Hvass fejre triumfer i 1993 med udstillingen "Da klinger i muld...", en perspektivrig udstilling om dansk arkæologi i de sidste 25 år, som blev vist på flere store museer ude i landet.

Også Thisted oplevede en kulturel frodighed. I 1970'erne skete der besættelser af tomme administrationsbygninger som toldboden, som besætterne ville gøre til medborgerhus. Og sådan fik mange større byer i Danmark deres husbesættere og alternative miljøer. Oprøret gik i sig selv, men den aktive folkelige medleven i politik og kulturliv fik et opsving i 1970'erne og 80'erne. I Thisted voksede mange kulturelle aktiviteter frem. En aktiv og idealistisk musikforening voksede frem. Den lavede klassiske musikarrangementer som *Thy Masterclass*. Der voksede også jazz- og beat- og rockorkestre frem, og Thy fik sin egen festival. Et egentligt teater eller musikhus var for stor en mundfuld for Thisted. Alligevel voksede en frodig teater- og musicalaktivitet frem. Kultur blev i perioden til andet og mere end mindet om byens store søn, J. P. Jacobsen. Og sådan gik det i mange danske byer. Tænk på Aalborgs kunstmuseum, Århus' musikhus, Trapholdtmuseet i Kolding eller balletten i Holstebro. Der fandtes et kulturliv før 1970, men det fik nye og mere omfattende dimensioner efter dette år.

Sammenfattende kan det siges, at der er tale om to forskellige bøger om to forskellige bytyper, der gennemlevede en periode med økonomiske kriser og mange lokale strukturforandringer. Selvom 30 år er en kort periode målt med byernes alder, forekommer udviklingen og forandringerne i de tre årtier så store, at det er rimeligt at tilføje disse bind til de to byers ambitiøse historieprojekter. Man kan dog mene, at man i Thisted har disponeret lidt skævt, når tredje binds 30 år fylder næsten lige så meget som de to første bind. Men, bevares, dette bind

omfatter også storkommunens landsogne! Vejles syv landsogne er gemt ind i fremstillingen og kommer kun rigtig frem, hvor boligbyggeriet, forstadsdannelsen og skolesituationen beskrives.

Der er tale om bøger skrevet i forskellig stil. Vejlebindet giver klart det bedste, hurtige allround udblik over sin bys udvikling underbygget af få, men oplysende statistikker. Thistedbindet derimod, kan tænkes at ville begejstre fremtidige læsere, der søger at få et indtryk af en periode og dens stil og livsformer. Man fornemmer, at journalist Flemming Skipper har haft indflydelse på skrivestilen. Kapiteloverskrifter som "Kroppen i bevægelse", "Den sidste olie" og "Længst muligt i egen bolig" er egentlig typiske avisoverskrifter. Samfundsbeskrivelsen søges konstant relateret til Thistedboernes egen oplevelse af udviklingen. Det er forfriskende, men enkelte steder trættende pga. de mange ord og den tilstræbte friskhed i sproget. Bogen får vel også sine steder et mere subjektivt, oplevet præg end Vejlebindet. Vejles bind 4 er en mere fordøjet og koncentreret fremstilling.

Alt i alt er der tale om to nyttige og læseværdige tilføjelser til de allerede udgivne byhistoriers tre og to bind. Begge bind dækker deres tre årtier på en troværdig måde. Anmelderen vil tillade sig at rose begge bind og undlade at vælge det ene frem for det andet. Men det er uden tvivl Thistedbindet, der vover mest.

Steffen Elmer Jørgensen

Inger Marie Hyldgaard, Tina Knudsen Jensen, Hanne Schaumburg Sørensen, Jørgen Schmidt-Jensen & Palle Kirk: Randers – fra handelsplads til storkommune 1000-1975. Randers Amts Historiske Samfund i samarbejde med Kulturhistorisk Museum Randers og Randers Lokalhistoriske arkiv 2003, 294 s., 250 kr.

Bogen er udgivet i forbindelse med Randers Købstads 700 års jubilæum i 2002, men fokuserer kun på byens historie op til 1975. Den er tænkt som en populær og kort introduktion til byens historie og skal overtage pladsen fra den seneste byhistorie, som blev udgivet tilbage i 1952, og som sluttede ved 1. Verdenskrig.

Perioden fra år 1000 til 1915 fylder den første halvdel af bogen, mens de sidste 60 år, som ikke tidligere er dækket, får lov at brede sig i bogens anden halvdel. Hvert kapitel er bygget op efter samme skema: Byens topografi, livet i byen, beboernes vilkår, og det politiske liv. Samtidig præsenteres læseren for mere berømte randrusianere. Bogen er rigt illustreret og med mange farvebilleder.

Forudsætningen for Randers var handel, og bogens første halvdel lægger vægt på denne side af byens historie. Randers opstod som en handelsplads midt i et rigt landbrugsområde og lå centralt for handelsruterne og ved Gudenåens udløb i Randers Fjord. Byen udvikledes som middelalderby med befæstning, kirke og kloster. Dens liv prægedes af klosteret, idet dets opførelse medførte køb og salg af jord, og Randers blev et af de kun to steder i Danmark, der solgte afladsbreve, her med det formål at finansiere byggeriet af Sct. Mortens kirke og et nyt kloster.

I tiden efter Reformationen satte kongen sit præg på byen. Efter dens rolle i Grevens fejde, hvor bondehæren belejrede Randers, besluttede kongen at opføre et slot og yderligere befæste byen for at markere dens tilknytning til Kronen. Ellers var den dominerende gruppe frem til 1800 købmændene. Til trods for at købmændene ikke var den største gruppe i byen, var de langt den mest markante. Købmændene, som profiterede på oplandshandelen og drev lånevirksomhed, var også dominerende i byens styre. Det var først med den begyndende industrialisering, at købmændenes dominerende position i Randers blev truet.

Med vandringen fra land til by og omlægningen af landbrugene blev den vigtige oplandshandel forringet. De mindre håndværkeres stilling blev også ændret, idet der kom større fabrikker med behov for mere arbejdskraft, både fag- og ufaglært. De nye tider betød også, at købmændene mistede deres monopol på magtpositioner, idet andre befolkningsgrupper også blev tilladt i byens styre. Med næringsfrihedsloven og lavenes ophævelse mistede arbejderne deres sociale beskyttelse. I stedet kom fagforeningerne til, og i 1895 blev den første socialdemokrat valgt til byrådet i Randers. Tiden efter 1. Verdenskrig var præget af udvikling og udvidelse i Randers. Selv om bysaneringen lod vendte på sig, begyndte etagebyggerier at trænge frem i begyndelsen af 1930'erne, og for at bevare Randers som det trafikale knudepunkt, det havde været fra gammel tid, blev havnen udvidet, dog uden de store følger. Samtidig blev gaderne gjort bredere og asfalteret for at kunne rumme den øgede biltrafik. Man gik endda så vidt som at flytte rådhuset et par meter for at kunne udvide gaden.

Randers var for alvor blevet en arbejderby omkring 1. Verdenskrig, og fra 1929 sad Socialdemokratiet solidt på flertallet i byrådet og holdt det helt til 2002 på nær fire år fra

1950-54. Perioden var også en tid med befolkningsvækst og nye sociale tiltag i form af nye skoler og ændring i behandlingen af de fattige. I 1940'erne kom de første børneinstitutioner i Randers. Perioden fra 1950 var igen præget af udvikling. Bygrænsen flyttedes, og nye boligområder kom til. Samtidig var saneringen i midtbyen endelig kommet i gang og det ændrede byens udseende.

Med den voksende trafik midt gennem byen blev den gamle Randers bro over Gudenåen et trafikalt problem, og i 1961 åbnede en ny bro, som ledte trafikken udenom midtbyen. Randers' industri var præget af kontakten til oplandet og især baseret på landbrugsmaskiner. Landbrugets mekanisering stillede store krav til industrien, som skulle følge med og udvikle nyt maskineri. Det var også i denne periode, at stormagasinerne holdt deres indtog i byen, hvilket fik detailhandelen i midtbyen til at gå til modangreb, og man fik bl.a rejst en statue, skulpturen *"Konen med æggene"*, i handelsgaden i 1958. I 1963 indviedes Randers' første gågade. Bogen slutter i 1972 to år efter, at otte omegnskommuner og Randers kommune, efter en del debat, blev slået sammen til én storkommune. Bogen giver et godt og dækkende indblik i Randers bys historie, som enhver lokalhistorisk interesseret randrusianer vil finde interessant. For en udenforstående er der mange forklaringer om vejomlægninger og lignende, som er knap så interessante. Men bogen lever i det store og hele op til sin formålserklæring: at give et letlæseligt og flot indblik i Randers bys historie, hvor især den nyere tid er i fokus.

Birgitte Vedel-Larsen

Steffen Heiberg: Danske portrætter. Aschehoug 2003, 192 s., 399 kr.

Dette pragtstykke af en bog er noget af et pionerarbejde i dansk historieforskning. For det første er det kun ganske få danske historikere, der har arbejdet seriøst med – og teoretiseret over – portrætkunsten og dens ikonografi og symbolværdi. De fleste lader sig nøje med at bruge billeder, herunder portrætter, som dekorative illustrationer til deres historiske tekster. Integration af tekst og billede er derimod et særsyn, og man har normalt overladt kunsten til kunsthistorikerne, hvorved man er gået glip af et tolkningsredskab af uvurderlig betydning.

Nu er det ikke fordi, der er noget galt med kunsthistorikerne. Men i en historiefaglig sammenhæng er det altid et problem, at kunsthistorikerne er mere optaget af kunstneren og billedets æstetiske sider, de kompositionsmæssige teknikker, evt. datering, sikre og usikre tilskrivninger mv., mens historikeren snarere er interesseret i sammenhængen mellem virkeligheden og det, som billedet repræsenterer: Hvad udsiger dette eller hint billede om det samfund eller den kultur, hvori det er blevet til eller hvad udsiger det evt. om den portrætteredes selvopfattelse? Og kan man i det hele taget sige noget herom? De samme problemer har historikeren i øvrigt med teaterhistorikere, litteraturhistorikere, arkitekturhistorikere o. lign., som er mere optagede af, hvilke skuespillere, der gennem tiden har spillet Erasmus Montanus, hvilke litterære værker, der har størst æstetisk værdi og hvilke materialer bestemte bygningsgesimser er lavet af. Historikerne interesserer sig derimod mere for, hvad Holbergs stykke om Erasmus Montanus fortæller om 1700-tallets akademiske kultur, ligesom de hellere vil høre om, hvad fortidens litterære tekster fortæller om den tids forestillingsverden, og om hvad fortidens arkitektur kan fortælle os om den tid og de mennesker, der lod bygningsværkerne opføre.

Portrætter kan f.eks. fortælle os uendeligt meget – eller i hvert fald give os stof til en lang række spekulationer – som vi ellers ikke ville have fået lejlighed til at gøre os: Hvordan kan det f.eks. være, at søofficerer almindeligvis portrætteres set fra siden (med en anelse vind i håret); Hvordan kan det være, at personerne på Rach og Egebergs københavnerbilleder fra 1700-tallet går med de trekantede hatte på hovedet, når det ellers i kilderne ofte siges, at man gik med dem under armen, og kun sjældent havde dem på? Hvordan kan det være, at det i mange billeder vrimler med negertjenere (morianer), papegøjer og sydfrugter? Hvorfor er Voltaire og B. W. Luxdorph afbilledet i nattøj – eller i hvert fald med nathue? Hvorfor er kvinderne i visse perioder iklædt tyrkiske gevandter, mens de i andre perioder er nærmest nøgne? Hvorfor er barokkens konger og fyrster klædt i romerske gevandter? Man kunne blive ved og ved.

Det værdifulde ved en bog som denne – og andre af samme slags – er, at man som læser bliver opmærksom på, at den måde, hvorpå folk er portrætterede ikke er spor tilfældig. Ligesom deres klædedragt heller ikke er det, og ligesom heller ikke de medfølgende attributter – bøger, landkort, eksotiske frugter, morianer mv. – er det. Billeder er symboler, der repræsenterer andet og mere end den portrætterede. Lad os nu f.eks. tage parykkerne, dette i eftertiden så latterliggjorte "klædningsstykke": Parykker er ikke bare parykker: Parykker fortæller os om hvilken stand den portrætterede tilhørte eller

– måske – hvilken stand, han ønskede at blive associeret med. Adelsfolk og rangpersoner bar f.eks. i 1760'erne og 1770'erne altid pungparykker, mens kinafarere bar røde parykker, præster og lærde bar grå parykker, militærfolk parykker med lang pisk osv. Står man overfor et portræt af en ukendt person fra 1700-tallet, kan alene parykken derfor måske lede os på sporet af, hvem det er vi har foran os. Og det samme gælder portrættets andre elementer og kompositoriske virkemidler. Portrætter er mao. en fabelagtig kilde til den symbol- og forestillingsverden, fortidens mennesker levede i.

Heibergs bog omhandler ikke det hele – desværre ikke – man må stadig ty til den internationale litteratur på området, hvis man vil have fuld besked. Personligt vil jeg anbefale Marcia Pointons og Aileen Ribeiros bøger om emnet. Men bogen er en øjenåbner for den, der intet ved om billeder som kilder, og til dette formål er den bestemt fortrinlig. Det er nemlig ikke en dansk portrætkunsts historie i kunsthistorisk forstand, men derimod et værk, som introducerer til, hvorledes historisk analyse og fortolkning af portrætter kan og bør foretages. Hertil hjælper således Heibergs gennemgang af portrætkunstens ikonografi fra de første danske portrætter i 1400-tallet og til nutiden.

Indledningsvis talte jeg om visse mangler. Disse mangler består primært i, at Heiberg har skrevet en anden bog, end jeg synes han skulle have gjort! Bogen er for meget et flot udstyrsstykke, og for lidt en grundig, metodisk indføring i historisk portrætanalyse. En sådan bog mangler vi nemlig desperat på dansk. Og Heiberg er manden, der kan skrive den, det er jeg ikke i tvivl om. Efter mange år blandt Frederiksborgmuseets tusindvis af portrætter ved han ganske givet langt mere om portrætter, end han her fortæller. Og det er en skam. Hans store viden skulle jo nødig forsvinde sammen med ham, når den tid engang måtte komme.

Andre mangler er mere for feinschmeckere: Jeg ville f.eks. frygteligt gerne vide noget mere om, hvorfor Heiberg har revideret Else Kai Sass' opfattelse af maleriet af Christian 2./Frederik 1. på s. 74. Else Kai Sass hævdede i sin tid, at dette portræt ikke forestillede Frederik 1., men Christian 2., og hendes opfattelse vandt, så vidt jeg ved, hævd. Men nu har Heiberg minsandten vendt sagen om igen, og fortæller nu, at det alligevel forestiller Frederik 1. At dømme på bogens noter er det udelukkende personens skipperskæg, som leder Heiberg til den konklusion, at billedet forestiller Frederik og ikke Christian. Men ved vi da noget om, hvorvidt Christian 2. i en ung alder havde skipperskæg? Heiberg ved forhåbentlig noget mere, end han her fortæller.

Heibergs bog er en af den type bøger, man let fortaber sig i. Ikke alene er den flot, men den er også uhyre velskrevet. Og selvom den visse steder går lidt for hurtigt gennem sine emner, er den under alle omstændigheder værdifuld. Ja, faktisk burde den indgå i pensummet til historiestudiets metodeundervisning som vejledning i brugen af ikke-skriftlige kilder.

Peter Henningsen

Peter Scharff Smith: Moralske hospitaler – det moderne fængsels gennembrud. Forum 2003, 451 s., 299 kr.

Peter Scharff Smith fortæller i *Moralske Hospitaler* historien om det danske fængselsvæsens udvikling fra 1600-tallets første forsøg med tugthuse til 1800-tallets sindrigt indrettede isolationsfængsler. Sideløbende giver han et grundigt indblik i den internationale udvikling på området og i de teoretiske og filosofiske overvejelser, der lå bag indespærringen af forbryderne. Værket er det første større studie af den danske fængselshistorie i over hundrede år, og er dermed et kærkomment bidrag til forskningsområdet samt til forståelsen af perioden som helhed.

I første del introduceres læseren for en række teoretikere der ikke nødvendigvis har beskæftiget sig med fængselshistorie, men som alle har bidraget med indsigter, der kan fremme forståelsen for den udvikling fængslerne har gennemgået i den såkaldte moderne tid. Smith koncentrerer sig især om de tre store sociologer/filosoffer Max Weber, Norbert Elias og Michel Foucault. Især sidstnævnte har formået at sætte dagsordenen ved at forbinde det moderne fængselsvæsens gennembrud med statens ønske om kontrol og disciplinering af medborgerne. Smith anerkender Foucaults indsigter på dette område, men understreger samtidig begrænsningerne i at anskue de moderne fængslers konstruktion i dette perspektiv alene. Som titlen antyder er det vigtigt også at se indespærringens logik i sammenhæng med religiøse og moralske overvejelser. På denne måde bliver værket også en kritik af Foucaults manglende religiøse perspektiv i analysen af fængselsvæsenet. Her opfordrer Smith til et mere pluralistisk syn på fængslernes udvikling, hvor både begreberne rationalitet, religion, disciplin, kontrol og modernitet tages med i overvejelserne.

Smiths understregning af religionens afgørende rolle er dog ikke blot en teoretisk abstraktion, men underbygges grundigt i værkets tredie del, hvor Vridsløselille Forbedringshus

fungerer som et case-studie af udviklingen i Danmark. Det er dette afsnit som danner kernen i værket, og her hvor Smith demonstrerer et tæt kendskab til kilderne samt præsenterer en solid analyse.

Her kommer man tæt på de indsattes forhold fra 1842 til 1873, og får indblik i de overvejelser, som lå til grund for konstruktionen af fængslets fysiske rammer såvel som den psykiske bearbejdning af de indsatte. Det er særligt spændende, og til tider skræmmende, at følge isolationsfængslingens konsekvenser. Vridsløselille blev bygget med det såkaldte Pennsylvanske system som forbillede, hvor en panoptisk bygningskonstruktion samt en total isolation og overvågning af de enkelte fanger udgjorde hovedprincipperne. Den enkelte fange så aldrig sine medfanger, hverken ved transport rundt i fængslet, hvor en særlig fangemaske garanterede fuldstændig anonymitet, eller i de særlige fængselskirker, hvor en sindrig panoptisk konstruktion sørgede for at fangerne kunne se og høre præsten, men ikke hinanden, hvorimod personalet konstant kunne overvåge de indsatte. Det skal tjene til Smiths ros, at det til tider er en ubehagelig klaustrofobisk oplevelse, at læse beskrivelserne af de indsattes forhold. Værket er nemlig ikke kun en beskrivelse og analyse af det moderne fængselsvæsens gennembrud, men også en kritik af et system der langt fra har virket efter hensigten. Frem for at forbedre de indsatte var resultatet ofte, at de kriminelle efter lang tid i isolation blev sindssyge, og i stedet for efterfølgende at kunne udsluses i samfundet som gode borgere, måtte de sendes videre til sindssygehospitaler.

Men Smith fortæller også historien om hvordan man fra statens side forsøgte at forbedre de indsatte. Først og fremmest gennem religionens gode påvirkning, der i samspil med fangens isolation skulle fremme den enkeltes selvransagelse og opbygge den moral, som ved sit fravær havde givet frit spil for de kriminelle gerninger. Dertil forsøgte man sig også med undervisning af de indsatte, som også i større eller mindre grad havde muligheder for at låne bøger fra fængslets bibliotek. Man var dog også opmærksom på, at ugerningerne kunne skyldes dårlig påvirkning udefra, altså i den kriminelles nærmiljø, hvilket også var et af argumenterne for, at holde fangerne adskilte i isolation, og forhindre at fængslet blev et "lasternes drivhus". Således berøres også 1800-tallets forståelse af de kriminelle. En forståelse, der i sidste ende bundede i tidens menneskeopfattelse, og dermed bliver historien om fængselsvæsenets udvikling også en historie om selve samfundets udvikling.

At Smith også til tider vælger at perspektivere sin analyse med nutidige forhold er både godt og skidt. Fordelen er at problemstillingerne derved bliver aktualiseret for læseren, og man derfor lettere kan forholde sig til fortiden – måske. Men nogle gange kan disse ekskurser også virke forvirrende, generaliserende og uden samme belæg, som ellers præger resten af værket. Når det er sagt, er det efter min mening alligevel sympatisk, at Smith vover pelsen og indirekte opfordrer til at vi lærer af historien, f.eks. når han kritiserer den nuværende skandinaviske praksis med isolationsfængsling.

Generelt er værket velskrevet og sproget flyder godt til trods for de mange oplysninger, det lykkes forfatteren at få med. Ligeledes suppleres teksten med mange flotte illustrationer og billeder der bl.a. giver et godt indblik i fængslernes fysiske rammer samt en god afveksling i læsningen. Oven i hatten kommer en historiografisk oversigt over værker og artikler, der vedrører dansk fængselshistorie 1600 til 1900, og som sammen med litteraturlisten udgør et uomgængeligt udgangspunkt for enhver der vil beskæftige sig med emnet. Til slut skal der også lyde ros for værkets flotte omslag, hvor ligheden mellem fængselsgangen på forsiden og kirkerummet på bagsiden maner til eftertanke, og meget præcist understreger religionens afgørende betydning for den forestillingsverden som lå bag de moderne fængsler.

Lars Vangen Christensen

Fritze Lindahl: Symboler i guld og sølv. Nationalmuseets fingerringe 1000-1700-årene. Nordiske Fortidsminder serie B, bd. 21, 2003, 438 kr.

Så kom den dag, som var så længe ventet, hvor en af Nationalmuseets prægtige samlinger af skatte træder frem i en samlet behandling. Hvad der her forelægges kan betegnes som både et yndigt og et broget allehånde. Selvom guld og sølv er hovedmaterialerne, optræder såvel bronze og kobber som udvalg af mere eller mindre ægte ædelstene i samlingen af fingerringe, der spænder over vidt forskellige former samt over flere århundreder fra tidlig middelalder til 1700-tallet. Grupperingen af det omfattende stof har næsten lidt af et puslespils karakter, hvor det gælder om at få brikkerne til at falde på plads inden for de rette rammer.

De indledende afsnit før katalogdelen giver et udmærket overblik over ringenes former og forskelligartede anvendelse efter tid og sted. Her indledes med tegninger af ringtyper og kataloget afsluttes med et fyldigt engelsk sammendrag samt 12 tegnede plancher, der bringer

ringenes former og detaljer skarpere frem end selv de bedste fotos kan gøre det. Disse afsnit er særdeles berigende læsning og udmærker sig ved dejlige farvefotos, der også supplerer visse af katalogbillederne. Her falder gengivelsen af Thebal-ringene, fig. 59, dog noget uskarpe ud pga. baggrunden.

Dog pynter det ikke, at nr. 19 og 114 svæver omtrent helt baggrundsløse, ligesom visse af guldringene fremtræder sølvgrå, og flere af sølvringene virker meget mørke. Katalogteksten er let forståelig, men *strieret tråd* (270, 303) og *lober* (428) hører dog til fagområdet. Nogle trykfejl optræder, men er let gennemskuelige. Ved guldringen med dragehoveder fra Æbelholt Kloster (327) kan der henvises til publikationen i *Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1938*.

En speciel gruppe danner signetringene, som ofte udmærker sig ved deres pondus og senere hen ved signetplader af halvædelsten med fornemme indgraveringer af slægtsvåben, der giver mulighed for oplysning om ejer og datering. Sådanne ringe har været tillagt en speciel betydning, ikke blot ved besegling af dokumenter, hvorfor de ved ejerens død blev sønderbrudt, men også uden brug af voks kunne ringen alene repræsentere den levende ejer selv, når han ikke var nærværende. Da Iver Axelsen Thott som dansk lensmand på Gotland sidder på Visborg Slot, benytter han sin signetring af guld, eller sin sølvske antagelig med våbenmærke, som gyldigt kendetegn på sit samtykke i udbetalinger hos skriveren og regnskabsføreren, når overbringeren mødte frem med *"myn herre(s) gweryngh til wortegen"* (vartegn, dvs. bevis), som det udtrykkes i regnskabet fra 1485.

Tabet af en signetring har sikkert medført adskillige eftersøgninger, hvilket kendes ret nøje fra en senere tid, hvor lensgreven på Knuthenborg, Frederik Marcus Knuth (1813-1856) mistede sin gamle slægtsring af guld, da han viste sin yngste søn, der var dreng, hvorledes man slår smut med en sten. Ringen fløj fra fingeren ud i Nørre Sø ved Maribo. Nedfaldsstedet blev nøje afmærket, området inddæmmet og tømt for vand, men uden held.

Iøvrigt ville det være meget at ønske, om Nationalmuseets samling af prægtige signeter fra samme periode som ringene, blev underkastet en lignende smuk og samlet behandling som disse. Værket begrænser sig fornuftigt nok til det materiale, der befinder sig på Nationalmuseet, men i privat eje og på museer findes stadig ringe, der burde være inddraget, hvis danefæloven blev givet orden og kraft. Man må til gengæld glæde sig over, at de har været båret og brugt i hele det daværende Danmark, og at gode proveniensoplysninger knytter sig til de fleste. Efter en uhyre grundig undersøgelse er ringene nu fremlagt i et fuldbragt værk, hvor Slagelseskattens guldringe danner en pyntelig róset på bindets yderside, og ringenes forsker kan med glæde og ære nyde en gylden alderdom.

Aage Andersen

Harry Haue: Almendannelse som ledestjerne. En undersøgelse af almendannelsens funktion i dansk gymnasieundervisning 1775-2000. Syddansk Universitetsforlag 2003, 603 s., 350kr.

Den almene dannelse er på programmet i denne omfangsrige disputats af historiker og lektor på SDU's Institut for Gymnasiepædagogik Harry Haue. Det er en vægtig bog, både fysisk og fagligt. Efter endt læsning er man dog ikke blevet klogere på, hvad almendannelse *er* – det fortoner sig som vanligt i tågerne – men på den *funktion*, almendannelsen har haft for gymnasieskolens fagrække gennem to århundreder. Haue interesserer sig for det funktionelle omkring fagrækken, for spillet mellem de normative bestemmelser og offentlighedens forventning til undervisningen. Her undersøges malingens bindemiddel, ikke dens natur. Formåede almendannelsen at danne bro, skabe overensstemmelser, indløse forventninger? Netop det fokus forstår sig eftersom begrebet har vist sig så holdbart og slidstærkt gennem tiderne – men fænomenet i sig selv er ude af søgeren.

Bevæbnet med en håndfuld brede kriterier og målestokke til indfangelse af det genstridige begreb går Haue i clinch med de skolehistoriske debattører, der har ment noget om den højere undervisning. Folk som Johan Nicolai Madvig, Christian Lütken, J. E. Suhr og H. P. Selmer må alle holde for lakmus-testen: Var det almendannelse eller ej, de forfægtede? Vel at mærke målt efter den sindrigt konstruerede model, der fordrer, at almendannelse omfatter alle fag, er dynamisk og national og kompleks, tilgodeser erkendelsesmuligheder osv. Hvortil tjener disse anakronistiske målestokke egentlig? Kan man overhovedet dømme historiske skikkelser og begrebsbrug efter tidløse målestokke?

Analytiske greb skal der til, naturligvis, men spørgsmålet er, om modellen ikke tager *fører*greb på kilderne og reproducerer forfatterens egne forståelser? En historisk undersøgelse vinder sjældent ved at dømme de fortidige kilder "galt på den" ud fra en påtaget tidløs begrebslig skelnen. Her blot et eksempel: På baggrund af

den normative antagelse, at almendannelse *bør* være et dynamisk begreb, fældes domme over mere statiske eller konservative anvendelser. Det betegnes som "objektivt forkert" når almendannelse benyttes konserverende (s.426). Med disse "målestokke" forbryder Haue sig efter vores mening imod målsætningen om uhildet at analysere begrebets funktion i historien. Et positivt modeksempel er Reinhard Kosellecks beslægtede storværk *Geschichtliche Grundbegriffe* (der benyttes), som ikke a priori stiller sig til doms over, om de historiske aktører "har ret" i deres brug af et begreb eller ej. Nej, må vi bede om "wie es eigentlich gewesen".

En hovedpointe i samme ånd er den utrættelige understregning af dannelsens og almendannelsens forskellighed. Her kunne Madvigs tese om, at begreber får betydning efter deres brug – og ikke andet – føre til en mere nuanceret historisk læsning. En lang række af de nævnte pædagoger, særligt i 1800-tallet, benytter helt tydeligt begreberne i flæng: Almendannelse, åndsdannelse, højere dannelse, dannelse. Og hvis man *bruger* ordene i flæng, *betyder* de også det samme, mente den gode sprogmand Madvig. En fuldt ud konsekvent skelnen imellem almendannelse og dannelse forekommer derfor som en anakronisme i vurderingen af de fortidige skikkelser, hvor nyttig den end måtte være i systematisk henseende. Og når vi er ved begreber: Dannelsesbegrebets tidlige tyske kontekst generes af navnedrop og referencer til sekundær litteratur. Det havde smykket, hvis Haue havde læst hvad Immanuel Kant selv skriver om *Bildung* i filosoffens pædagogiske skrifter. Så slap vi for tesen om, at *oplysning* nok i virkeligheden også betød *dannelse* – hvor er den etymologiske nidkærhed henne i sådan en tolkning?

Sine steder hos Haue får man fært af den uhellige symbiose mellem biograf & biograferet, om end kærligheden her er forlagt til en mere abstrakt sfære. Man fornemmer doktorandens livslange forelskelse i værkets "hovedperson": almendannelsen som han forstår den. Lad os kort erindre en gnaven litterats ord om en særlig afdeling i helvede forbeholdt for biografer, der vovede sig deres hovedperson for nær: Igen og igen skal de gafle sig ind til deres egne nøgne hjerter og bide i det med forlorne tænder. Så galt går det ikke her, men når begrebet har det godt, så har forfatteren det godt, når vindene blæser mod almendannelsen, som omkring gymnasiets tvedeling i 1871, så ærgres han, ligesom de skolehistoriske skikkelser får et rap med pegepinden, hvis de ikke rigtig har forstået teksten.

Når det er sagt, er det spændende at følge bogen som en fremstilling af udviklingen i gymnasiets curriculum. Man ser naturfagene og de moderne realfag langsomt æde sig ind på den klassiske fagrække. Det er bemærkelsesværdigt, hvor langt vi skal frem, før matematik og fysik også blev anerkendt som almendannende. Begrebet har i kraft af sin eksistens- og identitetsafklarende karakter vist stadig et centrum omkring dansk og historie, hvorom de andre fag kredser som satellitter. Kampen om territorium og timer skildres fint i det informationsmættede værk. F.eks. er det store vandskel med skoleloven fra 1871 interessant beskrevet og giver et fint miniportræt af omvæltningerne i dansk åndshistorie i en afgørende periode. Man vendte sig fra klassisk dannelse til almen (her i betydningen moderne) dannelse symboliseret ved nedprioriteringen af oldgræsk og opprioriteringen af matematik, og der foregår en åndelig drejning fra Tyskland til England som "første" udland afspejlet i valget af fremmedsprog, ikke mindst som "hævn" for 1864. En fin pointe er også, at det nye grendelte gymnasium spejler den højere kompleksitet i samfundets forventninger til de unge.

Der er tale om grundige gennemgange af den lange perlerække af danske gymnasiefolk og pædagoger, der har haft noget på hjerte om almendannelse. De fleste pointer er grundigt efterforskede – men omgangen med en af de store skikkelser i dansk dannelseshistorie, Johan Nicolai Madvig, fortjener en kommentar. Kan man ud fra en lighed i tankegang slutte til et idehistorisk ophav? Madvigs tanker fremstilles entydigt som en ukritisk videreformidling af Johan Friedrich Herbarts tankegods (grundlæggeren af den videnskabelige pædagogik i Tyskland). Det er forkert. Der *er* en vis lighed imellem Madvig og Herbart, men det er tvivlsomt om Madvig faktisk kendte tyskeren på første hånd i 1832. Man leder forgæves efter henvisninger i Madvigs dannelsesskrifter, der ellers har tætte referencer til store tyskere som Herder, Hegel og Humboldt. Der var forskelle – store forskelle – imellem Madvig og Herbarts syn på både dannelse og almendannelse, og Madvig erklærede sig netop *ikke* enig da man på baggrund af Herbarts lære foreslog at oprette pædagogik som videnskabeligt fag ved Københavns Universitet i 1842. Ligheden i tankegang skyldes associationspsykologien, men den kunne Madvig lige så vel have læst om hos Sibbern. Associationslæren var fælles gods i datidens psykologi og af engelsk oprindelse. Ikke grundlagt af Herbart.

I den overraskende tunge teoribrug er der gode tolkninger. Det virker troværdigt, at almendannelsen må ekspliciteres i en krisesituation, f.eks. for et centralt fag som dansk, mens det i mere rolige perioder tages for givet som et kernefag. Og det virker relevant at forklare

dette ud fra teoretikeren Edgar E. Scheins teori om "grundlæggende antagelser" (f.eks. s. 374). Men når Haue benytter en systemteoretisk ramme som grundlæggende antagelse bliver teorien misvisende. Den nu afdøde tyske sociolog Niklas Luhmann er i vælten som et feteret og antistrukturalistisk alternativ til den gængse sociologi. Der benyttes en del plads på at redegøre for det luhmannske i en af hovedteserne, om ikke *den* centrale tese i værket: almendannelse er det symbolsk generaliserede medie for gymnasiet.

Læst lige ud af landevejen er det er en væsentlig bog. Den må give gymnasieskolen og dens repræsentanter tiltrængt historisk identitet i en tid, hvor uddannelsespolitikken mere og mere formes på en performativ tænknings præmisser. Luhmann behøver ikke at få helt ret i sin påstand om, at dannelsesbegrebet har udspillet sin rolle som samlende og retningsgivende begreb til fordel for formlen *"lære at lære"*. Der kan stadig være god brug for et mere eksistentielt mættet begreb som almendannelse til at legitimere stofvalget og prioriteringerne i gymnasiets videre udvikling over for slagord som erhvervsrettethed og læringskompetence. Derfor kan det godt alligevel blive problematisk at skrive en historisk fremstilling og et kampskrift for både almendannelsen og Gymnasieskolernes Lærerforening i ét, for det *er* vel i grunden det, der er tale om med denne bog. Men det kan jo være, at det var det, der var brug for.

Bogen kunne trænge til en korrekturlæsning; bare ét tilbagevendende irritationsmoment skal nævnes: Det hedder vel et symbolsk generaliser*et* medie og ikke *"et symbolsk generaliserede medie"*. Afsluttende er blot at sige, at bogen er for lang – som efterhånden alle historiske disputatser – og afleveret i en noget stivbenet prosa. En række aktørers synspunkter kunne snildt være skrevet sammen og omkring hundrede sider sparet væk. Der huserer et bjergbestiger-syndrom i disputatsgenren, og langt de færreste orker vist at kravle op for at nyde udsigten fra Haues udkigspunkt.

Vil disse doktorander ingen læsere have?

Morten Petersen og Jesper Eckhardt Larsen

Signild Vallgårda: Folkesundhed som politik – Danmark og Sverige fra 1930 til i dag. Magtudredningen, Aarhus Universitetsforlag 2003, 299 s., 248 kr.

Magtudredningen er blevet udsat for kritik, fordi den har et ret ensidigt fokus og udgangspunkt. Fire af forskningsledelsens medlemmer inkl. formanden er cand.scient.pol.'er. Den femte er humanist og dr.med., og hun har begået dette bind om folkesundhed som politik i Danmark og Sverige. Hele bindets indledende diskussion af magt-begrebet burde være overflødig, hvis magtudredningens forskningsledelse var blevet enig om en definition af begrebet magt fra begyndelsen. Det synes ikke at være tilfældet, for Vallgårda må ud i sin egen lange udredning af begrebet. Se i øvrigt Peter Henningsens interview med forfatteren i Fortid og Nutid bd. 4, 2001, s. 306-12.

Magt er noget nogen har, mens andre ikke har den. Det er den politiske motivation bag magtudredningen og det, der gør den interessant for en bred offentlighed. Vi vil gerne vide, hvem der trækker i trådene, og vi fascineres af den skjulte magt, som udredningen formodes at måtte drage frem i lyset. Max Webers definition af magt er evnen til at få andre til at gøre ting, som de ikke ville have gjort af egen drift. Det er en særdeles anvendelig definition, der imidlertid er fanget i en klassisk subjekt-objekt-tænkning: Magt er noget, nogen *har*. Objektet er magten, og subjektet er desårsag magtfuldt. Vallgårda forsøger sig med en tænkning, der tager udgangspunkt hos Foucault, der mente, at magt er noget, der *sker*. For at blive i grammatik-billedet kan man sige, at magt er et verbum i passiv, dvs. subjektløs handling. Denne definition af magt fremkalder en undersøgelse af *hvordan* snarere end af *hvem*. Magtens medium er viden. Viden er magt, ikke fordi den vidende er magtfuld, men fordi viden og magt, oplysning og kontrol konvergerer. Magten manifesterer sig, idet viden slår igennem i ændrede handlingsmønstre.

Dette *hvordan* er i Vallgårdas tilfælde forskellene mellem den svenske og danske folkesundhedsoplysningsstrategi, ikke fra 1930 til i dag, som titlen forfejlet lover, men i 1930-50 og 1970-2002. Det handler altså ikke om sygehuspolitik, offentlig sygesikring eller praksis, men om oplysningskampagnernes strategier, vejledninger for sundhedpersonale, politiske hensigtserklæringer osv. Hvordan formuleres det offentliges vilje til at forbedre folkesundheden?

Svaret er interessant. Sundhedspolitikken i begge lande i 1930'erne byggede på lige dele formanende opdragelse, følelsesmæssig appel og rationel oplysning; etos, patos og logos som

det hedder i retorikken. Forestillingen om den skam, der knytter sig til ikke at følge normen, spillede en væsentlig rolle sammen med pligt, lydighed og ansvar. Som bekendt var det en periode, der heller ikke veg tilbage fra anvendelsen af tvang. Opdragelses- og tvangsperspektivet er væk 40 år senere til fordel for frivilligheden. Til gengæld er myndighedernes ønske om at regulere befolkningens adfærd bestemt ikke blevet mindre. Modsætningen mellem styringstrang og appellen til rationel selvforvaltning kalder Vallgårda et paradoks, men man kunne også se det som en meget klar illustration af Foucaults magtbegreb.

Strategierne er forskellige i Danmark og Sverige. Mens dansk sundhedpolitik ved hjælp af oplysning appellerer til det ansvarlige individ – logos – er der i den svenske strategi et ønske om at regulere samfundets strukturer i kombination med appellen til samfundssindet – etos. Begge strategier har rationalitet som omdrejningspunkt; Folket skal kunne se fornuften.

Friheden blev centrum i 1990'erne: "*I Danmark lagde politikerne vægt på, at borgerne skulle have frihed til at vælge, hvordan de ville leve, og i Sverige blev friheden set som en effekt af politikken, i og med at frihed fra sygdom var en forudsætning for at kunne handle frit og forme sit liv*". (s. 141) Frihedsstrategien var tydeligst i den danske AIDS-politik, der byggede på oplysning og fraværet af tvang, idet AIDS ikke blev omfattet af de gamle bestemmelser om kønssygdomme, der var blevet til i tvangens tid.

Det er ikke Vallgårdas primære ærinde at vurdere nytten af strategierne, men man kan jo ikke undgå at gøre sig sine tanker. Den nærmest chokerende illustrative dødelighedsstatistik s. 122 viser med stor tydelighed, at svenskerne havde valgt en mere effektiv strategi. Kræftdødeligheden i Danmark er steget støt fra o. 1970, mens den i Sverige endog fra et bedre udgangspunkt i samme tidsrum er faldet lige så støt. Mellem de politiske intentioner og helbredsstatistikkerne ligger hele den praktiske implementeringsdel, som næsten ikke berøres. Vallgårda anfører, at loven om sundhedsplejersker blev vedtaget i 1937, og diskuterer meget givende intentionerne bag dette i virkeligheden ret betydelige indgreb i børnefamiliernes hverdag. Et er politisk intention og noget andet er praksis. Denne anmelders mor og svigermor kan meddele, at ordningen endnu 25 år efter lovens vedtagelse hverken var gennemført i Egernsund i Sønderjylland eller på Stevns.

Magten i sundhedsdiskursen gemmer sig bag den omfattende frivillighed. Folk vil ganske enkelt gerne være sunde og følge eksperternes anvisninger. Jeg savner en omtale af en af de mest vellykkede strategier i folkesundhedens historie, nemlig tandhygiejnen, der blev forbedret i et samarbejde mellem folkeoplysning og private forretningsinteresser, nemlig de privatpraktiserende, og privat*finansierede* tandlæger. Sygesikringen behøvede ikke engang at betale for at få folk til at gå til tandlægen hvert halve år. Men man kan jo ikke få alting med. Det gennemgående eksempel med barnepleje og svangerskabsoplysning er meget illustrativt og øjenåbnende for en, der selv står midt i suppedasen.

Bogen kommer ikke til at stå centralt i den folkelige og politiske modtagelse af magtudredningens resultater. Dertil er den for usexet. Der er ingen skurke eller hemmelige netværk af aktører. Som kulturhistorie og sundhedspolitisk analyse er den interessant og vil være nyttig læsning, ikke mindst fordi den er velstruktureret. Som medicinhistorie er den et bidrag til den samlede analyse af sundhedens og sygdommenes udvikling i den skandinaviske velfærdsstat, der må indbefatte bl.a. sygehusvæsenets struktur og økonomi, den politiske udvikling, sundhedspersonalets uddannelse og beskæftigelse, den generelle sociale udvikling og demografien.

Jes Fabricius Møller

Christopher Jacob Ries: Retten, magten og æren. Lauge Koch Sagen. En strid om Grønlands geologiske udforskning. Lindhardt og Ringhof 2003, 368 sider, 349 kr.

En omstridt forsker, en ukontroversiel bog mødt af en sønderlemmende kritik, efterfulgt af en bitter akademisk strid med beskyldninger om uhæderlighed, afløst af injuriesag og alt samme under intens pressedækning. Dette er hovedingredienserne i 'Lauge Koch sagen' som Christopher Jacob Ries har sat i centrum for sin bog *Retten, magten og æren. Lauge Koch sagen. En strid om Grønlands geologiske udforskning*. Det er beretningen om den danske geolog Lauge Koch (1892-1964), en af grønlandforskningens karismatiske forskerpersonligheder, der på trods af sin popularitet og imponerende faglige resultater fik ødelagt sit videnskabelige renommé. Det er historien om, at videnskabelig succes ikke så meget afhænger af suveræne faglige kvalifikationer, men i højere grad bestemmes af ens strategiske kompetencer.

Ries' bog er en bearbejdet udgave af hans ph.d.-afhandling, og et eksempel på hvorledes en videnskabelig afhandling med succes kan gøres tilgængelig for et bredere publikum. Den er rigt illustreret, noteapparatet er over-

skueligt og diskret placeret bagest i bogen, og sproget behageligt flydende. Særligt kapiteloverskrifterne fortjener et rosende ord, de er måske ikke så oplysende, men til gengæld appetitvækkende: *Flænsebænken, Danmarks store Lotteriseddel*, og *Et meget lavtstaande Væsen*. Som lægmand må man acceptere, at geologiske begreber såsom *metamorforserede aflejringer, gneiss-områder, nefelinsyenitter* og *geosynklinaler* ikke forklares. Det er således heller ikke den geologiske videnskab *per se* der interesserer Ries, men derimod en kortlægning af *"det uvejsomme landskab af personlige, faglige, kulturelle, politiske og økonomiske interesser, hvori alt videnskabeligt arbejde må foregå"*. Det er altså selve forskningsmiljøet der er i fokus, og derfor er forudsætninger indenfor det geologiske fagområde ikke nødvendige for at forstå bogen.

I 1935 udgav den danske geolog og kendte polarforsker Lauge Koch bogen *Geologie von Grönland*. Allerede inden udgivelsen blev den mødt af en sønderlemmende kritik. I en anmeldelse i den Geologisk Forenings tidsskrift blev Koch beskyldt for at tage æren for andres forskningsresultater og for at forvanske andres udtalelser til egen fordel. F.eks. mente man, at han uretmæssigt havde taget æren for opdagelsen af den nordgrønlandske foldekæde. Anmeldelsen var underskrevet af flere prominente danske geologer, deriblandt Geologisk Instituts eneste professor O. B. Bøggild. De elleve underskrivere af anmeldelsen blev småkonspiratorisk kendt som 'de 11'. Deres kritik var ubønhørlig, og kontroversen udviklede sig til en veritabel fejde. I 1936 anlagde Koch injuriesag imod 'de 11', fordi han mente, at deres angreb var rettet mod hans person og ikke mod hans videnskabelige arbejde. Retssagen endte med en alt andet end entydig afgørelse, idet Koch kun delvist fik medhold i sin klage.

Således kan 'Lauge Koch sagen' kort skildres, og det er udviklingen af denne sag som er det fortællermæssige udgangspunkt for Ries. Beskrivelsen af sagen er så velskrevet, at man som læser spændt følger diskussionen om kortlægningen af *devonets* udbredelse i Østgrønland. Selvom retssagen er spændende, er det faktisk alt det uden om sagen, som for alvor er interessant, nemlig: personen Lauge Koch, grønlandsforskningens historie og det geologiske forskningsmiljøs intrigante kultur.

Ries får tegnet et nuanceret portræt af manden, forskeren og ekspeditionslederen Koch. I befolkningen var Lauge Koch, ligesom kollegaen og konkurrenten Knud Rasmussen, en beundret nationalhelt og af udenlandske kollegaer blev han anset som en både kompetent polarforsker og en habil ekspeditionsleder. Ries viser dog også, hvorledes Kochs arrogante stil og det, der må betegnes som manglende sociale kompetencer, med tiden fik skabt ham flere fjender end venner. Koch var autoritær, han intimiderede folk med sine storladne manerer, og som Kochs sekreter Gunner Seidenfaden huskede det, *"[så forstod Koch] til den sidste Blodsdråbe at udnytte, ja næsten udsuge, sine Medarbejdere og deres Resultater, (for derefter hensynsløst at smide dem fra sig og søge friskt Blod)"*. Særligt blandt de danske geologer fik Koch gjort sig upopulær, idet de almindeligvis blev ignoreret, når der skulle vælges ekspeditionsdeltagere. Efterhånden opbyggedes så store spændinger mellem Koch og de danske geologer, at en form for åbenlys konflikt måtte synes næsten uundgåelig, og med udgivelsen af den sjuskede oversatte *Geologie von Grönland* opstod muligheden for gengældelse.

Den dolk, som 'de 11' med deres sønderlemmende kritik unægteligt plantede i Lauge Kochs ryg, kan enten anskues som symbol på de små nidkæres sejr over den store ener, eller den kan være et symbol på Kochs svage strategiske evner og manglende *'feel for the game'*. Koch havde magtfulde allierede i f.eks. Grønland Styrelsens direktør Daugaard-Jensen, og statsminister Thorvald Stauning, men de kunne ikke beskytte ham mod kollegaernes videnskabelige kritik. Den videnskabelige integritet var det fundament hvorpå Kochs stilling var bygget, og da dette fundament først blev destabiliseret, blev Kochs ellers dominerende position indenfor grønlandsforskningen også undermineret.

Selvom Koch var den store mand i grønlandsforskningen, var det ikke ham alene, der styrede denne forsknings mål og udvikling. Der var også både politiske og økonomiske hensyn. Ries viser bl.a., at det var under hensyntagen til konflikten med Norge, om overhøjheden over Østgrønland, at man i begyndelsen af 1930'erne rettede sin ekspeditionsvirksomhed mod denne del af Grønland. Det var også ønsket om at gøre den nordlige koloni til en god forretning, via for eksempelvis minedrift, som gjorde at jagten på værdifulde naturressourcer og en geologisk kortlægning af øen og dens undergrund, blev højt prioriteret.

Historien om grønlandforskningens udvikling kan derfor læses som en historie om et eventyrs afslutning. Grønlandsforskningen som ved århundredes begyndelse tilhørte 'verden af i går' med dens forankring i en romantisk fortælling om store personligheder og heltegerninger, ændrede i 1930'erne karakter. De videnskabelige landevindinger blev ikke længere opnået af enkelte opdagelsesrejsende, men af større forskerteams. Efterforskningen blev systematiseret, og som Ries skriver, også mekaniseret og industrialiseret. Det er også ganske træffende, at bogens forsideillustration viser Lauge Koch

i eskimoiske kamikker og anorak poserende udenfor sit hus i Rungsted. Anakronismen er åbenlys og illustrerer fint den dobbelthed, der var i både Kochs person og i tidens grønlandsforskning. På den ene side var Koch som Knud Rasmussen eneren, den gammeldags opdagelsesrejsende såvel som den nationale helt. På den anden side var han også den moderne videnskabsmand, som opgav den klassiske hundeslæde for i stedet at anvende det mere effektive fly som rekognosceringsmiddel.

At man kan irriteres over at en bog som denne skal sælges under den lidt modeprægede titel *Retten, magten og æren* (i 1999 udkom således Hans Henrik Appels disputats *Tinget, magten og æren*, i 2000 udkom Rikke Agnete Olsens *Magten og æren*, og i 2001 blev Per Ingesmans *Riget, magten og æren* udgivet), kan ikke rokke ved det positive helhedsindtryk bogen efterlader. Ries har således formået både at lave en sober skildring af en stor, men besværlig personlighed, såvel som en skildring af en forskningsretnings udvikling og et videnskabeligt miljø. Han gør alle delene (næsten) ubesværet, og derfor forstår man hvorfor han med denne bog er blevet indstillet til Weekendavisens Litteraturpris. Som læser glemmer man næsten, at man ikke er blevet spor klogere på, hvad *gneiss* egentlig er. (*Gneiss* eller *gnejs* som det skrives i dag, er ifølge *Den store danske encyklopædi*: "fin- til grovkornet metamorf bjergart, der udviser foliation (dvs. mineralkornene er samlet i bestemte lag og/eller lineation (dvs. mineralkornene er orienteret i lineære strukturer).").

Rune Holst Scherg

Leif Rudi Ernst: Skurk i Danmark - Helt i Amerika. Marshal Chris Madsens skjulte fortid. Eget forlag 2003, 288 s., 350 kr.

Marshal Madsen, en farverig dansk-amerikansk sherif fra El Reno i Oklahoma, blev kendt i forbindelse med Nationalmuseets store udvandringsudstilling, "Drømmen om Amerika", i Brede i 1984. Udstillingens oprindelige idémand, Stig Thornson, præsenterede sheriffen i pressen og portrætterede ham i kataloget til den amerikanske opfølgning på udstillingen. Senere fik han iværksat en tv-dramatisering af marshallens liv med Jens Okking i hovedrollen som Chris Madsen. Aviserne nævnte i foromtalen af filmprojektet, at Marlon Brando, Robert Redford og Kris Kristoffersen (med danske aner) var kontaktet i forbindelse med storfilmen.

Den Madsen, der blev præsenteret i 1980'erne på baggrund af hans erindringsskildringer, var født i Bov ved Flensborg i 1851. Trods sine 13 år deltog han angiveligt i de sidste faser af krigen i 1864. Hans far blev såret i krigen, og under flugten fra Dybbøl faldt Chris Madsen på vej over broen til Sønderborg over sin dræbte broders lig. Han drog efter krigen til København for at uddanne sig til officer. Efter tre år drev trangen til hævn over tyskerne ham til at melde sig til Fremmedlegionen i Afrika. Herfra kom han med i Den Fransk-tyske Krig og var nær blevet dræbt i slaget ved Sedan i 1871. Han drog tilbage til Afrika og kæmpede mod arabere, men det tiltrak ham ikke at udkæmpe flere krige. Efter Fremmedlegionen kunne han ikke bosætte sig i Slesvig, da han havde kæmpet imod det, der nu var hans nye fædreland, det preussisk dominerede tyske kejserrige. Og heller ikke i Danmark, da han var gået i fremmed krigstjeneste, så han drog til Norge og arbejdede som hvalfanger. Da han led af søsyge, gik han i land og arbejde et år som landmåler. Han mødte undervejs en farverig norsk kæmpe på 2,60 m., Major Hansen, der havde været i USA og deltaget i den amerikanske borgerkrig. Denne opfordrede Madsen til at drage til USA.

I januar 1876 drog Madsen da afsted til USA og gik ind i U.S. Army i 7. kavaleri (division) under General Custer. Ved et held undgik han at deltage i Custers nederlag ved massakren ved Wounded Knee. Efter militærtjeneste blev Madsen sheriff i Oklahoma i et farligt frontier-miljø, der gav ham en helteglorie. Han blev Deputy U.S. Marshall i El Reno og siden Guthrie i Oklahoma Territory i 1891. Han skal have taget de kendte Dalton-brødre til fange. I perioder arbejdede han også i større byer som Kansas City, Missouri og Oklahoma City. 73 år gammel blev han vagtmand i Federal Reserve Bank i Oklahoma City. Sidst var han ansat ved fogedretten i samme by, indtil han 82 år gammel gik på pension. Han døde i en alder af 92 år i 1944. Som et sidste led i hans militære karriere blev han angiveligt tilbudt at deltage i 1. verdenskrig som kaptajn, men takkede nej. En søn deltog i krigen i Frankrig og slap uskadt hjem igen.

Det var jo unægtelig en dramatisk og farverig karriere, Madsen gennemlevede. Problemet er blot, at han selv er kilden til mange af oplysningerne. Leif Rudi Ernst fra Aalborg, der altid har været meget optaget af Det vilde Vesten, sætter sig i denne selvudgivne bog for at efterspore Chris Madsens liv før udvandringen. Leif Ernst er ikke en skolet skribent og forsker, men han har gjort et ihærdigt detektivarbejde i de danske arkiver for at følge "helten" Christen Madsen fra vuggen til udvandringen. Det er der kommet en ganske anden Chris Madsen ud af.

Stadig en farverig person, men ikke en 13-årig krigshelt. Madsen opdigtede i sine erindringsværker den sønderjyske baggrund. Madsen blev født i Rørmosehus i Ørsted på Vestfyn som søn af en husmand, der også var daglejer og postbud. Stig Thornson har hævdet, at den fynske Madsen ikke var den rigtige marshall, men Leif Ernst har været igennem kirkebøger fra 15 sogne omkring Flensborg uden der at finde en Christen Madsen, hvis data kan passe med marshallens. Så meget taler for en fynsk baggrund, hvad da også oplysningerne i politiets udvandrerregistre angav. Her stod som fødested "Rørmosehus paa Fyen". Og Udvandrerarkivets database over danske udvandrere kunne heller ikke finde en anden Madsen, der kunne være marshallen. Kirkebogen for Ørsted sogn havde en indførsel for Christen Madsens fødsel, hvor både dag og år stemte med Chris Madsens opgivelser. Madsen gik i Ørsted skole og kom på en lokal landboskole i Kauslunde. Han blev karakteriseret som en forstandig og velopdraget dreng.

Men hvorfor så sløre den danske baggrund? Efter skolen drog Christen Madsen til København. Hurtigt kom han ind på en småkriminel løbebane som plattenslager. Han opdigtede en stilling som dræningsmester. Han fik engagement, fik så udbetalt et forskud, eller lånte penge, fordi han angiveligt netop havde mistet sine penge eller ligget længe syg. Gang på gang lykkedes det ham at besnakke præster, provster, proprietærer og godsejere til at give ham mindre lån. Og væk var så unge Madsen, der snart optrådte et nyt sted. Han smykkede sig med et Dannebrogskors købt hos en guldsmed og fabrikerede egenhændigt diverse anbefalingsskrivelser, der skulle støtte hans sag. Han hævdede også at være blevet betænkt med Medaljen for ædel Dåd.

Lidt Robin Hood var der dog i Madsen. Det gik altid ud over de besiddende, og han nedlod sig ikke til simpelt brugstyveri. Og han optrådte i øvrigt heller aldrig voldeligt. I løbet af nogle år lærte unge Madsen Rørmose en hel del af landets tugt- og arresthuse at kende indefra. Så snart Madsen kom ud, gik han i gang med nye bedragerier. Da jorden blev for varm i Danmark, drog han i december 1873 til Sverige og Norge og optrådte her i samme stil, nu som premierløjtnant, ingeniør og Dannebrogsmand Carl Christian Johan Andreas Daniel Hoffmann, som var blevet Dannebrogsmand for sin tjeneste under krigen i 1864. Han blev anholdt i Norge og returneret til de danske retsmyndigheder. Efter at have afsonet en tugthusstraf på to år i Vridsløselille Forbedringshus fik han formentlig af fængselsvæsenet en enkeltbillet til USA. Han kan næppe have rejst penge til udvandringen så kort tid efter fængslet uden en sådan hjælp.

Madsen deltog ikke i krigen i 1864 og var aldrig i Frankrig under den tysk-franske krig i 1870. En bror deltog i krigen i 1864, men døde først året efter af tuberkulose. En anden bror boede i Sønderjylland, men brødrene var altså fynboer af fødsel. På grund af Christen Hansen Rørmoses gentagne små svindelnumre, der endte med tugthusophold, blev krigshelten aldrig indkaldt til at aftjene sin værnepligt. Han var ikke norsk hvalfanger eller norsk landmåler. Han udvandrede ikke på en norsk kæmpes råd, men formentlig forsynet af fængselsvæsenet med en enkeltbillet.

En livlig fantasi, et godt skuespiltalent og gode evner hjalp Madsen i vej. Leif Ernst har ikke haft muligheden for at efterspore stadierne i Madsens amerikanske "karriere" med samme grundighed, men der kan nok være grund til at læse oplysningerne om hans amerikanske bedrifter med kritisk sans. Også selvom lovens vogter havde åbenbare grunde til at sløre sin danske baggrund. Og selvom det er dokumenteret, at han var amerikansk soldat og siden sherif i mange år. Men den sønderjyske baggrund er fabrikeret, da Madsen ansøgte om pension fra militæret i en alder af 66 år. Så heller ikke da veg han tilbage for at opdigte en baggrund uden hold i virkeligheden. Men Leif Ernst holder sig til Madsens danske baggrund.

Leif Ernst citerer udførligt fra retssager og politirapporter. Og han har tilsyneladende fundet billeder af hver en bedragen præst og hver en herredsfoged, der har fængslet eller dømt Madsen. Ligeledes er der fotografier af næsten hvert et sted eller hus, hvor Madsen vides at have været. Leif Ernsts brug af paralleller, som til Louis Pio og Poul Geleff og deres ophold i Vridsløselille Statsfængsel og senere udvandring er ikke heldig. Ligesom det er vanskeligt at forstå, hvad vi skal med et efterskrift om et amerikansk bombeflys styrt nær Madsens fødehjem i 1944. Men kilderne taler så godt, at man let bærer over med bogens metodiske og stilistiske mangler. Det er den massive dokumentation, der bærer bogen og også overbeviser anmelderen om, at det nye billede af Madsen er sandfærdigt.

Selvom helteglorien er falmet noget, fremstår Marshal Madsen stadigvæk som en farverig person. Med karrieren i USA's militær og med sherif-embederne kunne Madsen (formentlig) lægge plattenslageriet på hylden. Det lykkedes ham dog kort efter ankomsten til USA at låne en sum penge af den danske konsul i New York. Og fangede han nu virkelig Daltonbrødrene? Soldat og sherif var han i alle tilfælde, og man må lade Christen Madsen Rørmose/Chris

Madsen, at han var en god story teller, der ikke blot formåede at binde sine samtidige en historie på ærmet, men også at overbevise lidt for ukritiske udstillingsarrangører og TV-folk i 1980'erne om sine opdigtede bedrifter. Selvom Marshal Madsen vel ikke var en historisk betydningsfuld figur, leverer Leif Ernsts ihærdige detektivarbejde et tankevækkende korrektiv til en heltemyte. Westernhelten har, som titlen siger, fået en dansk fortid som skurk.

Steffen Elmer Jørgensen,

Kenn Tarbensen: Julemærket til gavn for børn. Udgivet i anledning af Julemærke nr. 100. Julemærkefonden 2003, 348 s., 300 kr.

Se dette er en rigtig historie: Tre milliarder julemærker på 100 år giver i alt en halv milliard kroner og 65.000 ophold på julemærkehjem, typisk af tre måneders varighed.

Et imponerende resultat, når man tænker på begyndelsen, hvor en stresset postekspedient, og senere postmester Einar Holbøll mente, at der måtte kunne komme noget fornuftigt ud af den stadig stigende postmængde, som i slutningen af 1890'erne hobede sig op på landets posthuse i dagene op imod jul. Brevkulturen var nemlig under forandring; dels var det blevet billigere at sende postkort, dels skabte indflytningen til byen et behov for mindst én gang om året at sende en hilsen tilbage til dem, som blev tilbage- og endelig var skrivefærdigheden blevet mere udbredt i takt med at skolen havde gjort sit indtog i barndommen.

Hvorfra Holbøll fik sin idé melder historien intet om. Det var gyldne tider for filantropien i disse år, med introduktionen af de årlige Børnehjælpsdage i 1904 som et karakteristisk eksempel, så mon ikke han hentede ideen herfra. Under alle omstændigheder kendte Holbøll sin besøgelsestid; julemærkeideen fængede hos hans overordnede, det var en god måde at sælge postvæsenet på. Den kom til at gavne mange børn – og den kom til at gavne Holbølls egen karriere. På få år avancerede han således fra gigtsvag postekspedient til postmester – og ikke mindst landskendt filantrop, der ville det bedste for børnene.

Julemærket blev en øjeblikkelig succes, og den nye komité fik sig dermed et problem: for hvad skulle de indsamlede penge bruges til? I første omgang valgte man at lægge pengene i Nationalforeningen til tuberkulosens bekæmpelses kasse og resultatet heraf blev opførelsen af Kolding Fjord børnesanatoriet, som blev indviet i 1911. Udgifterne oversteg budgettet mange gange, og julemærkekomitéen måtte gå af og arbejdet reorganiseres. Fremover var man gennemgående mere forsigtig når det gjaldt disponering af midlerne, men også i valget af projekter. De skulle være såkaldt "stuerene", der ikke lugtede af, at julemærkekomitéen kom til at finansiere opgaver, som det offentlige rettelig burde påtage sig. Det gav julemærkekomitéen en frihed til gennem årene at påtage sig helt nye opgaver, fra mellemkrigsårenes astmabørn, over 1950'ernes problembørn til 1980'ernes og 1990'ernes overvægtige børn. Da arbejdet var på sit højeste rådede man over i alt ni hjem; i dag er der fire tilbage.

Om alt dette og mere til har arkivar Kenn Tarbensen skrevet en fin bog, fyldt med flotte illustrationer, herunder en afbildning af samtlige julemærker. Interessant er det at følge, hvordan julemærkedesignet kan forbindes til nationens store og små begivenheder, og hvordan et lille uskyldigt mærke i udvalgte år kan give anledning til stor offentlig ballade. Voldsomst gik det til i 1998, hvor et nodeark på sort baggrund med reference til Solhvervsangen og helt renset for kristne referencer, fik dagspressen og dens læsere til at fare i flint og resulterede i et faldende julemærkesalg. Kom ikke og sig, at hverdagens banaliteter ikke er betydningsfulde!

Genren er festskriftets med skyldig reference til alle dem, som har været med igennem årene. Der er mange navne og mange detaljer, som man som læser sagtens kunne have været foruden. Noget kunne have været klaret med en personfortegnelse sidst i bogen, andet ved en grundigere redaktion. Tarbensen har tydeligvis ladet sig inspirere af de senere års krav om, at børnene også bør have en stemme i barndommens historie, som man vel må sige, at julemærkehistorien falder ind under. Han udnytter således ganske effektivt både erindringsstof, forskellige undersøgelser af elevernes sociale og helbredsmæssige baggrund såvel som diverse klagesager til at tegne et billede af livet på de mange julemærkehjem. Det er ikke en (helt) rosenrød historie, som dukker frem mellem linierne, om end Tarbensen - forståeligt nok - er imponeret af julemærkearbejdet. Desværre er forældrene så godt som tavse, hvilket godt kan undre, når man betænker det store arkivmateriale, som Tarbensen har haft mellem hænderne.

Afslutningsvis diskuteres julemærkearbejdet i lyset af filantropibegrebet, og det påpeges, at historien om julemærket er et vidnesbyrd om, at filantropien omkring år 1900 ikke var en saga blot. Den eksisterede videre op igennem det 20. århundrede som med- og modspil til den

fremvoksende velfærdsstat. Og den levede videre på de politiske konjunkturers "nåde" - gik det godt for velfærdsstaten, som i 1960'erne, var det svært for de statslige embedsmænd at se filantropien som andet end fødekæde for statslige projekter. Gik det skidt, som i de senere år, dukkede filantropien op som et værdifuldt arbejde i egen ret.

Bogen om Julemærket udgør et vigtigt bidrag til barndommens og socialpædagogikkens historie i det 20. århundrede. Især for perioden fra 1940-1975 er der megen inspiration at hente i det materiale, som Tarbensen har gravet frem om datidens syn på de såkaldte problembørn. Derimod er det en trist affære at læse bogens sidste – og mindste – afsnit om tiden fra 1975 frem til i dag. Stort set udokumenteret skildres barndommen og ungdommen som en lang forfaldshistorie, hvis angivelige årsager skulle være en blanding af fortravlede forældre, fremkomsten af de nye medier og ændrede spisevaner. Det "kunne kun gå galt" konkluderer forfatteren side 283. Det er efter min bedste overbevisning en alt for forenklet beskrivelse af udviklingen op igennem de sidste 25 år. Det gør os hverken klogere på, hvad det er, som bidrager til barndommens forandring, ej heller yder det de mange forskellige barndomme, som lever side om side, retfærdighed.

Ning de Coninck-Smith

Else-Marie Poulsen: I. C. Møller - en pioner. Fra el-artikler til Cold Stores og skinkeeksport. Esbjerg Museum 2003, 166 s., 168 kr.

Bogens titel giver umiddelbart associationer i retning af en biografi. Det skal man ikke forvente. Men det gør ikke noget, for det er en relevant erhvervshistorie, der rulles op af Else-Marie Poulsen, der har været vidt omkring for at finde historien frem. Det er hverken sprudlende eller medrivende historieskrivning, men det er til gengæld solidt og grundigt håndværk.

Kort fortalt handler bogen om de erhvervsvirksomheder, I. C. Møller grundlagde og byggede op. Han var i ordets egentligste forstand en iværksætter, der især indenfor landbruget ejede evnen til at kombinere samfundsmæssige behov og forretningssans. På den baggrund opbyggede han den store kølehuskoncern Cold Stores til landbrugsprodukter og foranstaltede efter Anden Verdenskrig en import af danske skinker til USA. Formålet med bogen har været at beskrive den lokale hr. Møller i Esbjerg og hans erhvervshistoriske indsats. Det skyldtes ikke mindst, at han i 1961 stiftede Esbjergfonden for at fremme et aktivt erhvervsliv. I 2000 bad fondsbestyrelsen Else-Marie Poulsen skrive hr. Møllers biografi. En vanskelig opgave, da manden dels havde levet et liv uden dagbøger, erindringer eller lignende, dels havde levet stille og anonymt langt fra presse, aviser og anden omtale.

Forfatteren har med prisværdig ildhu endevendt så godt som enhver sten for at fange et glimt af iværksætteren. Vi ser hans personlighed i glimt - men sjældent når han i ro, så man kan se ham fra flere sider.

Til gengæld er Esbjergs erhvervshistorie blevet lidt rigere med beretningen om Esbjerg Klarisværk, hvor Møller fik sin første alvorlige berøring med køleindustrien. Den videreudviklede han med sin helt store satsning, Cold Stores. Han byggede det første kølehus i Danmarks første kølehuskoncern efter udenlandsk forbillede. Møller havde på sine rejser i England og Island stiftet bekendtskab med kølehusene til opbevaring af landbrugsprodukter. Og hans idé viste sig at stå sin prøve i virkelighedens verden.

Fra 1941 til 1943 fik han bygget kølehuse i stort set hele Danmark og det sydligere Sverige. Den helt store genistreg i den landsdækkende 'kæde' var dog, at Møller via sit holdingselskab bevarede den kontrollerende andel i kølehusene, samtidig med at han stiftede lokale selskaber til at drive kølehusene. Det sikrede lokal kapital til at finansiere byggeriet af husene.

Bortset fra kølehusene, der senere blev omdøbt til De Danske Kølehuse og nu er overtaget af Frigoscandia, har I. C. Møller ikke sat varige spor i dansk erhvervsliv. Til gengæld har han via Esbjerg-fonden spillet en rolle i hjembyen, selv om han det meste af livet boede i Farum og på Hotel Terminus i København. Han stiftede legater og fonde, hvis fundatser faktisk kan give et ret spændende indtryk af personen I. C. Møller. Han ville eksempelvis ikke støtte unge menneskers uddannelse til cand.polit. eller cand.oecon., da han mente, *»de var bedre til at bruge andres surt tjente penge end til selv at tjene penge«*.

Endelig er der grund til at rose billedbehandlingen af de sort/hvide billeder, der ganske enkelt er i top. Det kunne mange lære noget af.

Allan Leth Frandsen

Michael Mogensen, Otto Rühl og Peder Wiben: Aktionen mod de danske jøder oktober 1943. Flugten til Sverige. Systime 2003, 123 s., 85 kr.

Bogen er en kildesamling med udgangspunkt i aktionen mod de danske jøder og deres flugt fra Danmark i oktober 1943. Aktionen fandt sted under den undtagelsestilstand, som tyskerne indførte efter den danske regerings aftræden efter augustoprøret i 1943. Nogle hundrede jøder blev pågrebet og siden ført til Theresienstadt. Hovedparten af de danske jøder var dog advaret på forhånd, og op mod 7.000 nåede at flygte til Sverige. Mange danske medborgere hjalp på den ene eller anden måde til med flugten. Redningsaktionen ses ofte, på linie med flådens sænkning, som et af de få lyspunkter fra besættelsestidens mørke år.

Her i 60-året for aktionen kommer så denne kildesamling. Den beskriver indledningsvis optakten til den tyske besættelsesmagts aktion mod de danske jøder, arbejdet med at sikre flugten over Øresund og sluttelig eftertidens behandling af emnet. Derimellem bringes kilder til belysning af henholdsvis den forudgående beslutningsproces og derpå selve flugten bla. belyst gennem samtidigt kildemateriale, heriblandt en del som forfatterne nylig har fundet i svenske arkiver.

Aktionerne i oktober 1943 har spillet en ikke ubetydelig rolle i ældre danskeres kollektive erindring om Besættelsen. Den på mange måder imponerende redningsindsats har siden været medtænkt som en slags moralsk legitimering af, at Danmark landede på allieret side i Besættelsens sidste tid. I Danmark har det næsten været politisk ukorrekt for historikerne at gå bagom myten om den uselviske danske redningsaktion. Sådanne tilløb er blevet opfattet som en besudling af legenden og af de nationale interesser. Med de seneste års generationsskift blandt danske historikere er mange sejlivede myter dog blevet taget op til ny behandling, og måske i den ånd tillader bogen sig da også at medtage kilder, der kan bidrage til kritisk nysyn.

Værdien af de udvalgte kilder skal ses i dette lys kombineret med det historiedidaktiske, der naturligt må spille en betydelig rolle, al den stund bogen henvender sig til de gymnasiale uddannelsesinstitutioner. Der er foretaget et nuanceret udvalg af samtidige kilder fra de ledende tyske militærfolk og danske politikere og embedsmænd. Dette er suppleret med vidneudsagn, afgivet efter krigen. Sammen vil det på inspirerende vis kunne animere til debat og indsigt i en kildekritisk metode. I afsnittet om selve flugten til Sverige trækkes fokus delvis ud af første dels politiske korridorer. Det sker ved hjælp af et bredt udsnit af samtidige udsagn fra illegale blade, personlige breve, senere beretninger og artikler fra svenske og amerikanske aviser. Der bliver på denne måde lagt op til muligheden for at se på datiden gennem såvel besættelsesmagtens, samarbejdspolitikernes, modstandsbevægelsens som de forfulgtes ofte også indbyrdes forskellige optikker.

Man fornemmer en vis tendens i præsentationen af kilderne, der synes at have til formål at lære eleverne at "gå i kødet" på nogle af myterne omkring besættelsestiden. Konkret nævnes de pengebeløb, fiskere modtog for at fragte jøder over Øresund flere gange. Såfremt det bruges som oplæg til en diskussion af den danske "idealisme", og såfremt denne (og øvrige debatter) kan holdes på et historiefagligt forsvarligt niveau med udgangspunkt i datiden, vil det måske være muligt at træne de kommende studenter i så enkle historietekniske greb, at vi fremover undgår at se Besættelsens historie anvendt unuanceret i nutidige aktuelle udsagn. Når vi taler om det forgangne, er det ikke mindst nødvendigt med almindelig sund fornuft, øvelse i at bruge de historiefaglige værktøjer og en bevidsthed om eftertidens og egne normative vurderinger Alt sammen noget, der kan trænes i arbejdet med Besættelsen ved hjælp af denne bog.

Kildesamlingen er således et glimrende og lærerigt eksempel på, at det ikke nytter at se på fortiden, måske især ikke Besættelsen, med sort/hvide briller.

Thomas A. Møller

Henrik Gjøde Nielsen: Gåser Kirke. 1903 – 29. november – 2003. Hals Museum 2003, 64 s., 75 kr.

I november 2003 kunne Gåser Kirke i Vendsyssel fejre sit 100-års jubilæum. Kirken tilhører således den 'unge' generation af kirker, der skød op over hele landet ved overgangen mellem det 19. og 20. århundrede. Nogle steder blev mere eller mindre forsømte middelalderkirker revet ned og erstattet af helt nyopførte bygninger. Andre steder førte stigende befolkningstal og religiøse vækkelser til, at man opførte kirker, hvor der før ingen havde været. Et sådant tilfælde er den her beskrevne Gåser Kirke.

Museumsinspektør ved Hals Museum, Henrik Gjøde Nielsen, indleder bogen om Gåser Kirke med et kort rids af lokaliteten Gåsers historie fra midten af 1200-tallet, hvor navnet (der betyder 'udmarken med gæssene') første gang optræder i de skriftlige kilder, over sko-

lens grundlæggelse 1703, til år 1900, hvor byen fik sin kirke. Derefter behandles kirkebygningen, der er tegnet af arkitekt Kristoffer Nyrup Varming og opført på initiativ af en komite af lokale spidser for penge bevilget af Kirke- og Kultusministeriet. Her beskrives bygning og inventar, og et afsnit om kirkens symbolsprog placerer den moderne kirkebygning i den tusindårige kirkehistorie. Gjøde Nielsen er optaget af at give de nye kirker oprejsning og tilbagevise eftertidens påstande om 'maskingotik'. I dette ærinde fremhæver han Gåser kirkebygnings mange referencer til det romanske kirkebyggeri og ikke mindst kirkens lille 'twist', en karnapagtig udbygning på tårnets sydside, der rummer trappen op til tårnets første etage. Det er prisværdigt, at Gjøde Nielsen på denne måde tager de nyere kirker alvorligt og behandler dem som de arkitekttegnede og gennemtænkte monumenter, de er, selv om de ikke kan prale af stor ælde. I dette perspektiv kunne det – om muligt – have været interessant med et nærmere indblik i arkitektens og initiativtagernes overvejelser om, hvordan netop Gåser Kirke skulle se ud. Gjøde Nielsen giver dog en god og perspektiveret gennemgang af kirken. De følgende afsnit omhandler kirkegård og menighedsråd og redegør for de forandringer, kirken har gennemgået i sin levetid. Afslutningsvis bringes fortegnelse over præster og kapellaner samt litteratur- og kildelister.

Det er bogens store styrke, at Gjøde Nielsen konstant formår at perspektivere sin beskrivelse af det lokale og specifikke med oplysninger om det generelle. Derved sættes den lille historie om Gåser landsby og kirke ind i en større sammenhæng, og der bliver fortalt megen historie på forholdsvis lidt plads. Bogen er del af en serie om Hals Kommunes Kirker udgivet af Hals Museum og de lokale menighedsråd. Den er velskrevet og gennemillustreret med mange og velvalgte fotos fra kirken og egnen i et tiltalende layout, der også kommer til udtryk i omslagets stemningsfulde billeder af hundredårsfødselaren i efterårssol. Resultatet er blevet en fin, lille bog, som menigheden i Gåser og andre interesserede bestemt kan glæde sig over.

Rikke Ilsted Kristiansen

Medvirkende ved dette nummer

Aage Andersen, f. 1928, fhv. museumsinspektør ved den antikvariske Samling i Ribe.

Lars Vangen Christensen, f. 1975, cand. mag., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Ning de Coninck-Smith, f. 1953, dr. phil., lektor ved Danmarks Pædagogiske Universitet.

Allan Leth Frandsen, f. 1956, cand. phil.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Karsten Hermansen, f. 1971, ph.d., organist ved Marstal kirke, tilknyttet Marstal Søfartsmuseum.

Steffen Elmer Jørgensen, f. 1953, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Nørrejylland.

Rikke Ilsted Kristiansen, f. 1971, cand. mag., redaktør ved Danmarks Kirker.

Jesper Eckhardt Larsen, f. 1967, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Danmarks Pædagogiske Universitet.

Jørgen Mikkelsen, f. 1959, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Sjælland mm.

Jes Fabricius Møller, f. 1966, ph.d., projektforsker ved Grundtvig-Akademiet på Vartov.

Thomas Møller, f. 1952, cand. mag., museumsinspektør ved Farums Arkiver og Museer.

Erik Nørr, f. 1944, dr. phil., arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Sjælland mm.

Karl Peder Pedersen, f. 1952, ph.d., arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Sjælland mm.

Morten Petersen, f. 1971, cand. mag., forskningsassistent ved Danmarks Pædagogiske Universitet.

Øystein Rian, f. 1945, dr. philos., professor ved Historisk Institutt, Oslo Universitet.

Rune Holst Scherg, f. 1974, cand. mag., ansat ved Kriminalforsorgen.

Birgitte Vedel-Larsen, f. 1976, cand. mag., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Alex Wittendorff, f. 1932, dr. phil., fhv. lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Indhold

Peter Henningsen: Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807 3
Øystein Rian: "Anderledeslandet". Nordmændene under enevælden 29

Debatanmeldelse

Alex Wittendorff: Mellem Gud og Djævelen i et magisk univers 44

Anmeldelser

Karsten Skjold Petersen: Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803. Karsten Skjold Petersen: Husarer i Roskilde. En garnison og dens by 1778-1842 (Jørgen Mikkelsen) 55
Martin Hans Borg: Dragørs Søfart 1800-1910 (Karsten Hermansen) 57
Jan Peters: Mit Pflug und Gänsekiel, Selbstzeugnisse schreibender Bauern, Selbstzeugnisse der Neuzeit (Karl Peder Pedersen) 58
Jens H. Nielsen: Tinglev - grænsesogn (Erik Nørr) 59
Asbjørn Hellum, Poul Ulrich Jensen, Poul Porskær Poulsen & Vigand Rasmussen: Det ny Vejle 1970-2002, Vejles Historie bd. 4 (Steffen Elmer Jørgensen) 61
Inger Marie Hyldgaard, Tina Knudsen Jensen, Hanne Schaumburg Sørensen, Jørgen Schmidt-Jensen & Palle Kirk: Randers - fra handelsplads til storkommune 1000-1975 (Birgitte Vedel-Larsen) 64
Steffen Heiberg: Danske portrætter (Peter Henningsen) 65
Peter Scharff Smith: Moralske hospitaler - det moderne fængsels gennembrud (Lars Vangen Christensen) 66
Fritze Lindahl: Symboler i guld og sølv. Nationalmuseets fingerringe 1000 - 1700-årene (Aage Andersen) 67
Harry Haue: Almendannelse som ledestjerne. En undersøgelse af almendannelsens funktion i dansk gymnasieundervisning 1775-2000 (Morten Petersen og Jesper Eckhardt Larsen) 68
Signild Vallgårda: Folkesundhed som politik - Danmark og Sverige fra 1930 til i dag (Jes Fabricius Møller) 70
Christopher Jacob Ries: Retten, magten og æren. Lauge Koch Sagen. En strid om Grønlands geologiske udforskning (Rune Holst Scherg) 71
Leif Rudi Ernst: Skurk i Danmark - Helt i Amerika. Marshal Chris Madsens skjulte fortid (Steffen Elmer Jørgensen) 73
Kenn Tarbensen: Julemærket til gavn for børn (Ning de Coninck-Smith) 75
Else-Marie Poulsen: I. C. Møller - en pioner. Fra el-artikler til Cold Stores og skinkeeksport (Allan Leth Frandsen) .. 76
Michael Mogensen, Otto Rühl og Peder Wiben: Aktionen mod de danske jøder oktober 1943. Flugten til Sverige (Thomas A. Møller) 76
Henrik Gjøde Nielsen: Gåser Kirke. 1903 - 29. november - 2003 (Rikke Ilsted Kristiansen) 77

ISSN 0106-4797

DIS-Danmark
1 2 4 6 7 5